

Tartu Ülikool
Filosoofiateaduskond
Ajaloo ja arheoloogia Instituut

LINNUSTE NIHE

Uurimus Eesti linnustevõrgustikus 11. sajandil toimunud muudatusest ning
selle ühiskondlikest tagamaadest ja mõjudest

Kristo Siig

Bakalaureusetöö

Juhendaja:
Ain Mäesalu

Tartu 2013

Sisukord

Sissejuhatus	3
1. Teooria.....	9
1.1 Meetod.....	9
1.2 Ühiskonna arengu staadiumitest.....	10
1.3 Varaste linnade arenguliinid Põhja-Euroopas.....	13
1.4 Linnuste kui muististe tõlgendamisest	16
2. Historiograafia.....	21
2.1 1930. aastad	21
2.2 1940.–1960. aastad	22
2.3 1970.–1980. aastad	23
2.4 1990. ja 2000. aastad	24
3. Paralleelid ajas ja ruumis	27
3.1 Samal ajal naabermaades.....	27
3.2 Paralleelid kaugematest aegadest ja piirkondadest	29
4. Statistiline analüüs	31
5. Võimalike seletusvariantide analüüs.....	42
5.1 Esimene muistne vabadusvõitlus?	42
5.2 Suuremad sõjaväed = suuremad linnused?.....	44
5.3 Muutuvad kaubandussuhted?	46
5.4 Sisemine võimuvõitlus?	48
5.5 Talurahva ülestõus?	51
6. Süntees ehk mis siis ikkagi toimus.....	53
6.1 Sündmused kirjeldava mudeli järgi	53
6.1.1 Olukord enne	53
6.1.2 Eeldused.....	54
6.1.3 Põhjused.....	56
6.1.4 Sündmus	56
6.1.5 Olukord pärast	59
6.2 Muutuse piirkondlikud erijooned	63
6.3 Ühiskondlik areng	70
6.4 Linnaline areng.....	72
Kokkuvõte	75
Kasutatud allikad:.....	77
Summary. A hillfort shift – a study of the changes in the network of hillforts in 11th century Estonia and their social, political and economic background	90
LISA 1 – tabel uurimustöös analüüsitud linnustest.....	92
LISA 2 – kaardid	109

Sissejuhatus

Arheoloogia on ajalugu uuriv teadus. Ometigi konstrueerib ta minevikust sootuks teistsugust pilti kui ajalooteadus. Konkreetsete nimede, emotsioonide, lihast ja luust inimeste asemel annab arheoloogia edasi tumma protsessi. On äärmiselt harv juhus, kui arheoloogilises materjalis kajastub mõni piisavalt konkreetne sündmus, et ajalooliste allikate olemasolu korral võiks see teenida sellise nime nagu ülestõus, kodusõda või midagi sarnast.

Üks selline harv juhus Eesti esiajaloos võiks olla linnus-asula süsteemi lagunemine 11. sajandil. Seniseid uurimistulemusi ühte lausesse kokku võttes võib öelda, et viikingiajale iseloomulikud väikesest linnusest ja selle kõrval paiknevast avaasulast koosnevad kompleksid asendusid lühikese aja jooksul väiksema hulga, aga massiivsemate linnustega, mille kõrval reeglina avaasulat ei olnud. See tähendab, et võib-olla vaid ühe inimpõlve jooksul langesid või hävisid kümned vanad võimukeskused üle Eesti ning nende asemele tõusid uued. Siia juurde võib lisada ka ajaloolistest allikatest teadaolevad Vene vürstide Jaroslavi ja Izjaslavi retked Eesti alale ajavahemikus 1030–1060, mis on esimesteks selgemakujulisteks ajaloolisteks sündmusteks Eesti ajaloos üldse. Võime ette kujutada, et omaaegsete inimeste jaoks oli tegemist ühe selgesti tajutava rahutu ajastuga, olgu see siis võõrvõimu sissetung, kodusõda, ülestõusud või midagi muud. See, mis täpselt toimus, ei ole kaugeltki selge, aga just sellest ahvatlusest – näha arheoloogilises materjalis ajaloolist või siis ajalooühingulist sündmust ja mõista, mis toimus (*wie es eigentlich gewesen war*) – lähtub minu uurimus.

Praegu üldtunnustatud Eesti esiajaloo periodiseeringus märgib linnus-asula süsteemi lagunemine 11. sajandil üleminekut viikingiajalt (800–1050) hilisrauaajale (1050–1227). Arheoloogiateaduses on üsna harilik uurida ühte perioodi, mis tundub ühel või teisel moel sisemiselt koherentne ja mida iseloomustavad mingid püsivad jooned

materiaalses kultuuris. Minu eesmärk on aga nimelt analüüsida üleminekut ühest sellisest perioodist teise ning konstrueerida adekvaatne mudel kirjeldamiseks, millised ühiskondlikud, majanduslikud ja poliitilised muutused toimusid 11. sajandi Eesti alal.

Uurimistöö allikmaterjaliks on kokkuvõtted Eesti muinaslinnustel toimunud kaevamiste tulemustest. Peamiselt toetun kataloogile „Eesti muinaslinnused“ (Tõnisson 2008a), kuid uuemate tulemuste osas või andmete täpsustamise eesmärgil olen kasutanud ka artikleid erialakirjanduses (vt lähemalt ptk 4). Üksikutel juhtudel olen pidanud andmete täpsustamise eesmärgil pöörduma ka arheoloogiakogudes leiduva esemelise materjali poole

Olen otsustanud kasutusele võtta uue termini – linnuste nihe –, mis peaks uuritavat objekti kokkuvõtlikult ja lühidalt hõlmama. Kõige pakilisem tarve termini järgi tuleneb muidugi sellest, et ”linnus-asula süsteemi lagunemine” on arutult pikk, samuti ei hõlma see süsteemi lagunemisele järgnenut ehk uute ja võimsamate linnuste rajamist. Uurimistöö jooksul olen aga avastanud, et sarnased protsessid on linnuste võrgustiku puhul jälgitavad teisteski piirkondades ja ajastutes (vt ptk 3) ning võib-olla saaks sellise terminiga tähistada ka midagi universaalsemat. Valisin sõna ”nihe”, sest see annab edasi üldist ideed järsust muutusest, aga kajastab ka reaalseid ruumilisi nihkeid (nii mõneski paigas vahetab linnus või selle jalamil olnud küla asukohta)¹. Samas jääb see piisavalt ebamääraseks-neutraalseks ja väljendab vaid arheoloogilises materjalis selgelt esiletulevaid tõiku, kuid ei suuna muutuse tõlgendust otsemaid kuhugi harjumuspärasesse sängi (see oht oleks selliste väljendite kui ”võimuvõitlus”, ”konsolideerumine” ja ”uute keskuste esiletõus” puhul täiesti olemas).

Loomulikult tuleb teadmiseks võtta mõningad probleemid, mis uurimisel ees seisavad. Esimene ja võib-olla kõige suurem probleem on uurimisteema laiahaardelisus. Ma ei soovi piirduda vaid linnuste nihke ühe kitsa aspekti või põhjuse analüüsiga, vaid üritan teemale läheneda holistlikult. Igasugune ajaloosündmus või -protsess on oma olemuselt mitmetahuline ja nõnda on ka minu eesmärk esitada võimalikult mitmetahuline

1 Põhimõtteliselt on tegemist asustusnihke alaliigi või erivormiga.

kirjeldus. Viidates Valter Langile: „Et aimu saada mingi ajastu sotsiaalsetest suhetest, tuleb tunda ja osata tõlgendada kogu arheoloogilist materjali, nii vastavast ajastust pärinevat kui ka varasemat ja hilisemat.“ (2002)

Sellised julged taotlused tähendavad muidugi seda, et teema ajab oma kombitsad laiali paljudesse erinevatesse teemadesse ja nõuab uurijalt kõiges asjatundlikkust. Uurimistöö fookuses on küll linnused, aga ka ühiskonnas toimuv laiemalt. Nii ei pääse ma oma käsitles mõõda näiteks ühiskonna arengu üldistest etappidest, vaid pean arutlema selle üle, kas tegemist võiks näiteks olla liikumisega hõimuühiskonnast pealikuühiskonda või hoopis pealikuühiskonnast varase riigini (vt ptk 1.2 ja 6.3), samuti tuleb vaatluse alla varaste linnade tekke küsimus (vt ptk 1.3 ja 6.4).

Teiseks väga oluliseks probleemiks on linnuste ehk peamiste uurimisobjektide dateeringud ja uurimisseis. Paljusid Eesti viikingiaja või hilisrauaaja linnuseid pole kaevatud piisavalt, et teha kindlaid järeldusi nende funktsiooni või kõigi kasutusperioodide kohta. Dateeringud ise on aga saadud enamasti radiosüsiniku meetodil, mis ei anna täpset aastarvu, vaid ligi sajandipikkuse ajavahemiku. Tuleb ka silmas pidada, et linnuste puhul tähendab selle meetodiga saadud dateering kaitsehitiste rajamise, mitte hävitamise aega. Kui linnus-asula süsteemi lagunemist ja suurte hilisrauaaegsete linnuste ehitamist on tavaliselt vaadeldud ühe sündmusena või vähemalt ühe mündi kahe tahuna, siis teoreetiliselt võib see olla ainult näiline, loogikaviga *post hoc ergo propter hoc*. Ilma täpsete dateeringuteta ei saa me välistada, et vanade linnuste mahajätmise ja uute ehitamise vahele jääb hoopis lühike tühi periood ning need arengud polegi omavahel põhjuslikult seotud. Samuti ei võimalda selline dateeringute laialivalgumus täpselt öelda, kas linnused, mida näiteks Kagu-Eestis on viikingiajal väga palju, on ka tegelikult kõik üheaegselt kasutusel olnud või mitte. Loodetavasti on sellistele küsimustele allikmaterjali hoolika analüüsi abil võimalik siiski vastata.

Nii teema varasemad käsitledes (vt ptk 2) kui ka minu uurimistöö keskenduvad ainetiku poolest tänase Eesti Vabariigi territooriumile. Muinasaja seisukohalt on selline

valik muidugi täiesti põhjendamatu, sest vähemalt Eesti lõunapiir ja ka osa idapiirist ei olnud tolleaegsete inimeste ja ideede leviku osas mingiks tõkkeks või loomulikuks rajaks. Tänapäeval on need piirid siiski olemas ning jätavad oma jälje ka teadustööl. Antud juhul oli mul võimalik adekvaatselt analüüsida just Eesti Vabariigi territooriumil paiknevaid linnuseid, kuivõrd need on ühtsetel alustel kajastatud nii kataloogis "Eesti muinaslinnad" (Tõnisson 2008a) kui ka Kultuurimälestiste Riiklikus Registris (KRR). Mingil määral on Eesti alale keskendumine siiski ka põhjendatud, kuivõrd linnus-asula süsteemi lagunemisele sarnast protsessi Läti ja Leedu linnuste puhul ei toimu (vt lähemalt ptk 3). Sellegipoolest ei kavatse ma jääda arutelus kitsalt Eesti piiresse, vaid üritan uuritavat nähtust paigutada ka laiemasse Põhja-Euroopa süsteemi (vt ptk 3.1, 5.3, 6.4).

Suure rahvusvahelise tasandi kõrval on aga tähtis märgata ka Eesti ala siseseid piirkondlikke erinevusi (ptk 6.2). Kuigi üldkäsitluste järgi toimub linnus-asula süsteemi lagunemine enam-vähem üheaegselt kogu Eestis, on Põhja-Eesti ja Lõuna-Eesti linnustevõrgu ja ühiskonna vahel nii enne kui ka pärast 11. sajandit nähtavaid erinevusi. Võib-olla on siingi tegemist kahe erineva arengu ajalise kokkulangemisega, aga see ei pea nii olema. Näiteks viikingiaegses Põhja-Eestis on tunduvalt hõredam linnustevõrk kui Lõuna-Eestis, mida on seletatud muuhulgas sellega, et osa Põhja-Eesti keskusi võisid olla muinasmõisad, millest aga ei jäänud maastikul maha võimsaid kaitserajatisi, mida saaks praeguses analüüsis arvesse võtta.

Senise historiograafia põhjal näib mulle, et muistse ühiskonnakorralduse ja võimuhete küsimusi puudutavas teadustöös sõltub iseäranis palju uurijate maailmavaatest. Tuntud näiteks on Priit Ligi ning Evald Tõnissoni ja Jüri Seliranna väitlus ajakirja Looming veergudel (Ligi 1993; Tõnisson 1994a; Ligi 1994a; Tõnisson 1994b; Selirand 1994; Ligi 1994b), kus Ligi väljendas muuhulgas oma mujalgi väljaöeldud tõekspidamist, et inimühiskondades eksisteerib alati ebavõrdsust ning Tõnisson ja Selirand kaitsesid oma arusaama muinasaja ühiskonna suhtelisest egalitaarsusest, mille Ligi oli tembeldanud rahvusromantismiks.

Pean seetõttu veel enne töö enese juurde asumist vajalikuks heita valgust enda kui uurija maailmavaatele. Tõenäoliselt iseloomustaks seda kõige paremini sotsiaalteaduste mõiste "elitism", kuivõrd minu arvamuse kohaselt on ühiskonnas väike protsent inimesi, kes toodavad uusi ideid ja ühiskonna ees seisvate probleemide lahendusi ning suurem osa inimestest tuleb väiksema protsendi poolt valitud teed mööda järgi. Niisiis pean minagi esiajalooliste ühiskondade uurimisel olulisimaks võimu ja ebavõrdsuse küsimusi ning samuti ei ole mul erilist usku sellistesse mõistetes nagu "õilis metslane" ja "muinasdemokraatia". Ometigi tunnistan, et ka muistsetes ühiskondades võisid üksikisiku võimuiha ja ebavõrdsuse kasvu kontrollimiseks olla küllaltki keerulised ja tõhusadki mehhanismid. Mõõnan, et linnuseid võisid näiteks ehitada (ja kindlasti ehitasidki) ka suhteliselt egalitaarsed ning ajutiselt moodustatud kogukonnad, kuid nende toimemehhanismid nõuavad põhjalikumat seletust kui tavaliselt on kombeks anda. Igal juhul on vajalik vastata küsimusele: "Kui võim kuulub rahvale, siis kellele ta ikkagi kuulub?" (Ligi 1995, 212)

Järgnevalt tutvustan põgusalt valitud metoodikat ehk seda, kuidas kavatsen kirjeldada toimunud sündmusi ja muutusi, samuti refereerin asjakohast ühiskondade arengu ning linnade arengu alast teooriat. Seejärel annan historiograafilise ülevaate senistest arvamustest linnus-asula süsteemi lagunemise tagamaade kohta. Kolmandas peatükis tutvustan võrdlusmaterjali teistest maadest ja teistest aegadest. Neljandas peatükis asun võrdlevalt analüüsima linnuste ja nende võrgustiku tunnuseid nii viikingiaja kui hilisrauaaja puhul. Saadud tulemuste põhjal võtan viiendas peatükis ette varasemas historiograafias esitatud seisukohad ja põhjendused ning hakkan neid kriitilises võtmes üksteise ja analüüsitud materjali vastu kaaluma (tees-antitees võtmes). Viimaks esitan sünteesi ehk enda hinnangul kõige tõenäolisema mudeli sündmuste seletamiseks ning arutlen, mida toimuva tähendas nii ühiskondliku kui linnalise arengu seisukohalt.

Sooviksin tänada Ain Mäesalu juhendamise eest, Heiki Valku värskete andmete jagamise eest Lõuna-Eesti linnustel toimunud kaevamiste kohta, Riina Juurikut ja Kalle Langet Muinsuskaitseameti muististe kaardikihi vahendamise eest ning Marika Mägi, Ivar Leimust, Kristjan Oadi ja mitmeid teisi huvitavate mõttevahetuste ja

tähelepanekute eest.

1. Teooria

1.1 Meetod

Järgnevalt selgitan, kuidas kavatsen kirjeldada ning põhjendada ühiskondlikke, majanduslikke ja poliitilisi muutusi, mis Eesti alal 11. sajandil toimusid. Kirjeldav mudel koosneb viiest osast: olukord enne, eeldused, põhjused, sündmused ja olukord pärast (ehk tagajärjed).

Eelneva olukorra all pean silmas üldise pildi andmist ühiskonnast enne muutuste toimumist. Eeldusteks on üldised ja pikaajalised arengud, peaaesjalikult muutused majanduse ja rahvastiku osas (näiteks edusammud põllumajanduses), mis loovad soodsa pinnase või olukorra ühiskonna tasakaalu muutumiseks. Eeldusteks olevad muutused on ühiskondade ja üksikisikute teadlikuks valikuks vaid vähesel määral. Loomulikult on nende muutuste katalüsaatoriteks omakorda mingid varasemad tegurid, mis võivad tuleneda ka inimfaktorist, ent kuhugi tuleb tõmmata piir, et ei peaks seletustega alustama aegade algusest.

Põhjusteks on mõnevõrra konkreetsemad ja järsemad arengud, mis põhinevad eeldustel ja tulenevad juba enamal määral konkreetsete ühiskondade või üksikisikute valikutest ning mille tagajärjel ühiskondlik tasakaal rikutakse. Ennekõike võiks tegemist olla muutustega sotsiaalses käitumises, aga samahästi kuuluvad siia ka järsud muutused kaubandussüsteemis ning institutsioonide arengus.

Sündmused on veelgi konkreetsemad ja lühiajalisemad arengud. Nende all pean silmas kõiki neid tegevusi, millega rikutud ühiskondliku tasakaalu korral jõujooned ümber mängitakse ning tasakaal taastatakse (näiteks sõjalised aktsioonid, poliitilised lepingud, uute institutsioonide loomine). Ajaloolisi allikaid Eesti ala kohta 11. sajandil on küll

äärmiselt vähe ning arheoloogiliste allikate abil ei ole mõistagi võimalik neid tegevusi üksikasjalikult kirjeldada, kuid üritan siiski toimunut üldjoontes ette kujutada.

Tagajärgedeks on sotsiaalse tasakaalu taastumise järgsele ühiskonnakorraldusele iseloomulikud jooned, näiteks ühiskondliku hierarhia, halduskorralduse või poliitilise süsteemi osas.

Mudeli konstrueerimisele eelneb erinevate linnustega seotud aspektide statistiline analüüs (ptk 4) ja erinevate põhjendusvariantide kaalumine (ptk 5). Toon välja mõningaid mulle sümpaatsed strukturaalmarksistide sõnastatud põhimõtted (vt Hedeager 1992, 24), millest andmete tõlgendamisel ja muutuse mõtestamisel lähtun:

- ühiskonnad ei muutu vaakumis, vaid on alati osad suuremas süsteemis
- muutuste seletamisel tuleb arvestada ajaloolist tausta, mille põhjalt süsteem muutuma hakkab
- muutused ühes ühiskonnas mõjutavad ka teisi sama piirkonna ühiskondi ning toimuvad suurema süsteemi raames

1.2 Ühiskonna arengu staadiumitest

Mineviku ühiskonnas toimunud muutuste uurimisel on vajalik projitseerida muutused ka laiemale võrdluskaalale. Ühest küljest võimaldab see seostada muutused suuremate piirkondlike ja ajaliste tendentsidega, teisalt aga peaks teiste olemuselt sarnaste ühiskondadega võrdlemise abil olema võimalik täita ajaloolise või arheoloogilise info puudusest tekkinud valgeid laike.

Ilmselt kõige tuntumaks universaalseks skaalaks on neoevolutsionistlikku suunda esindava Elman Service'i ühiskondade arengu neli järjestikust staadiumit: salk, hõim, pealikuühiskond ja riik. Salk (*band*) on tunnuslik hankiva majandusviisiga ühiskondadele, mistõttu see jääb meie jaoks vaatluse alt välja. Hõimuühiskonnale (*tribal society*) on iseloomulikuks, et juhi institutsioon on ajutine ja liider valitakse personaalsete omaduste järgi ning inimestevahelistes suhetes on määravaks

sugulussidemed. Pealikuühiskonnale (*chiefdom*) on iseloomulik inimeste erinev sotsiaalne staatus, mille määrab sugulusaste pealikuga, kes on ühiskonna eesotsas. Hõimuühiskonnast eristavaks tunnuseks on ka sellise keskuse olemasolu, kuhu koondub võim, käsitöö on teataval määral spetsialiseerunud ning maksude teel omastatud toodangu ülejäägi jagab pealik sõltlaste vahel võimu kindlustamiseks. Riik (*state*) on definitsiooni järgi autonoomne poliitiline üksus, millel on kindel, paljusid kogukondi hõlmav territoorium ning keskvalitsus, mis on suuteline koguma makse, värbama mehi ühiskondlikeks töödeks või sõjapidamiseks ning kehtestama seadusi. Üksikisiku staatus ei sõltu enam sugulussidemetest. (Service 1962)

Juhul, kui selgub, et 11. sajandil toimus Eesti ala ühiskondlikes suhetes mingi põhimõtteline murrang, üleminek ühest staadiumist teise, võib aga Service'i skeem selle kirjeldamisel jääda ahtaks. Saaksin opereerida ainult kahe variandiga – üleminekuga hõimuühiskonnast pealikuühiskonda või siis pealikuühiskonnast riigi tekkeni (kuivõrd salk kuulub selgelt kiviaegsete püügimajanduslike ühiskondade keskkonda). Võib-olla aga toimus muutus hoopis ühe Service'i näidatud „kastikese“ siseselt?

Mõned uurijad (nt Henry Wright) on eristanud kahte erinevat tüüpi pealikuühiskondi – lihtsaid ja keerulisi (*simple and complex chiefdoms*). Lihtsale pealikuühiskonnale on iseloomulikuks majanduslik egalitaarsus (s.t. ühiskonnas ei ole kvalitatiivselt jõukamaid üksusi), kusjuures liidri rolli määrab ainult tema distants hõimu väidetavast esiisast. Keerulisele pealikuühiskonnale on tunnuslikuks hoopis ülempealiku ja regionaalsete liidrite olemasolu (*paramount chief and subsidiary chiefs*). Ülempealikul on tsentraalne otsuse tegemise võim, millega mobiliseerida ressursse, aga kohalikud liidrid jätavad nad rahule ning arenenud bürokraatiat kohapeal ei ole.² Pealike ja lihtinimeste vahel on juba tasemevahe, pealikud moodustavad mingit sorti „klassi“ ja võistlevad omavahel liidristaatuse pärast. Asja loomulikuks osaks on regionaalsete liidrite mässud ülempealiku vastu ning keskuste hävitamised. (vt Wright 1984; Yoffee 1993)

Ka riigi mõistet on reaalses uurimistöös olnud vaja täpsustada, kuivõrd on üsna raske

² Mõnevõrra sarnaneb see olukorrale varakeskaegses Euroopas, mida iseloomustatakse feodaalse killustumuse mõistega.

paigutada ühise nimetaja alla lõdvalt seotud varakeskaegseid feodaalriike ja arenenud bürokraatiaga impeeriume (nagu näiteks Vana-Rooma riik). Nii on võetud kasutusele mõisted nagu „proto-riik“ ja „varane riik“. Näiteks Skandinaavia rauaaja ühiskondade arengut uurinud Lotte Hedeager on oma uurimistöös varase riigi defineerinud järgmiste tunnustega:

- 1) poliitilises elus domineerivad sugulus- ja perekonnasidemed
- 2) püsivate spetsialistide piiratud olemasolu
- 3) ajutised maksustamisvormid
- 4) sotsiaalsed vastasseisud, mida kujundavad valitseja ja rahva otsesed ja vastastikused suhted (Hedeager 1992, 84)

Minu hinnangul ei erine Hedeageri „varase riigi“ tunnused tegelikult pealikkonna definitsioonidest. Norman Yoffee järgi on aga riigi tekkeprotsessis kõige olulisemaks hoopis kolme komponendi – majandusliku, sotsiaalse ja poliitilise võimu ühendamine (Yoffee 1993, 69 jj). Majandusliku võimu allikaks on kontroll nii põllumajandusliku kui kaubandusliku rikkuste tootmise ja laialijaotamise üle. Sotsiaalne võim tähendab erilisi õigusi ühiskondlike sümbolite või religioosselt tähtsate paikade kasutamisel, poliitiline võim sugulussidemetest sõltumatut ametnikkonda (sh sõjaväge).

Kuigi Service'i staadiumitele viidatakse endiselt, on tema skeem (nagu ka muu evolutsiooniline tüpoloogia) saanud kõva kriitika osaliseks (vt Yoffee 1993; Ligi 1995). Esiteks näevad Service ja tema mõttekaaslased ette ühiskonna järk-järgulist arengut madalamalt astmelt kõrgemale, ent ei arvesta arengu peatumise ja tagasilöökide võimalustega. Teiseks probleemiks on skeemi ettemääratus – neoevolutsionistide järgi on tegemist staadiumitega, mille varem või hiljem läbivad kõik ühiskonnad. Seega ootavad etnoloogide uurimisobjektiks olevad tänapäeva „primitiivsed ühiskonnad“ vaid „oma korda“, et tõusta kõrgematele astmetele. Arvesse ei võeta kasvõi looduslikest oludest tõusetuvaid takistusi ühiskondade keerukuse kasvule.

Mõni uurija on teraselt märkinud, et kohati peavad arheoloogid oma peamiseks ülesandeks muistsete ühiskondade uurimisel paigutada uuritav õige sildiga

evolutsioonilisse lahtrisse (Ligi 1995, 201). Kuigi olen isegi otsustanud selliseid „silte“ või analüütilisi mõisteid uurimistöös kasutada, üritan neid rakendada kriitiliselt ning vältida sisutühja lahtritesse paigutamist. Toetun selles osas Norman Yoffee'le (1993), kes pakub välja alternatiivseid küsimuseasetusi ja vaatenurki ühiskondade arengu uurimiseks.

Yoffee silmis ei ole tänapäeva „traditsioonilised“ ühiskonnad mitte näited inimkonna sotsiaalse evolutsiooni varasematest etappidest, vaid teistsugusest arenguteest. Sotsiaalse keerukuse kasvu võisid sellistes ühiskondades takistada mitmesugused tegurid, näiteks kehvad agrokliimaatilised olud (mille tõttu ei kogunenud piisavalt põllumajanduslikku ülejääki) või ühiskonna asend laiemates keskus-ääremaa suhetes (näiteks hõimuühiskonna staadiumis ääremaal ei olnud eeldusi riigi staadiumis keskuse olemasolu tõttu ise riigiks areneda). Yoffee hinnangul peaks järjepideva lineaarse arengu asemel tähelepanu pöörama ka pealikuühiskondade ja riikide kokkukukkumistele ning selle võimalikkusele. Hedeageri arvates jääb näiteks pealikuühiskonna ja proto-riigi vahele prestiižkaupade süsteem, mis võib olla väga ebastabiilne ja haavatav ning kui puuduvad eeldused riigi tekkeks, võib see kergelt kokku kukkuda (Hedeager 1992, 89–90). Võib arvata, et selliseid keerukama ühiskonnakorralduse kokkukukkumisi võis esineda ka Eesti ala esiajaloos.

1.3 Varaste linnade arenguliinid Põhja-Euroopas

Keskaegseid linnu defineeritakse ajalookirjutuses väljakujunenud tava järgi linnaõiguse olemasolu järgi (Blomkvist 2001). Nii võib Põhja-Euroopa linnade kujunemise alguseks pidada 12. sajandit. Ometi ulatuvad linnalise asustuse juured kaugemale esiajalukku, mõnikord peaaegu pool tuhat aastat varasemasse aega (samas). Selliste mõnes aspektis linnale sarnanevate asustusüksuste puhul kasutatakse termineid „varased linnad“ või „aolinnad“. Ka Eestis on olnud mõningane arutelu selle üle, kas mõne esiajaloolise asustuskeskuse puhul võiks sellist terminit kasutada, kusjuures enamasti räägitakse

selles võtmes just linnus-asulatest (Lang 2004a). Minu eesmärk pole siiski laskuda arutellu aolinnade definitsiooni üle ega uurida, millised Eesti muistised võiksid sellega sobida. Pean vaid vajalikuks paigutada uuritavad muutused linnuste võrgustikus linnalise arengu teljele ning püüda mõista, millist rolli linnuste nihe linnade kujunemise ajaloolises protsessis mängis.

Nagu paljudes muudes valdkondades, jäävad Eesti ja kogu Baltikum ka linnade kujunemise osas kahe kultuuriareaali – lääne (germaani kultuuriruumi) ja ida (keskaegse Vana-Vene riigi alade) vahepeale. Ühtlasi esindavad need kaks areaali ka erinevaid arenguliine linnade kujunemisloos.

Skandinaaviale ja osale Läänemere lõunakaldast olid iseloomulikuks kaks paralleelselt eksisteerinud tüüpi varalinnalisi keskusi. Esimese tüübi kohta kasutatakse erinevaid nimetusi – *vicus*, *emporia*, *Seehandelsplatz* jne (Bogucki 2010; Radiņš 2001; Lang 2004a). Need hakkasid kujunema Läänemere edelarannikul (ja ka Põhjamere kallastel) alates 8. sajandi algusest. Esialgu oli tegemist pigem ajutiste, püsielanikkonnata kohtadega neutraalsetel piirialadel, kuhu erinevatest piirkondadest ja kultuuriruumidest pärit inimesed kaubavahetamiseks kokku tulid. Kuigi nende hulgas olid mõned, mis tekkisid varem olemasolnud võimukeskuse läheduses, peetakse neid üldjoontes autonoomseteks, rannarahva omavahelise suhtlusvõrgustiku põhjal kujunenud turukohtadeks (Herrmann 1986, 96 jj; Lang 2004a). Aja jooksul tekkis neis paigus nii püsiv käsitöölised ja kaupmeestest elanikkond kui ka kaitserajatised ja kaitsemeeskond. Enamik selliseid keskusi jäeti maha 10. sajandi teisel poolel ja domineerima pääsesid poliitiliste võimukeskuste põhjal kujunenud linnad (Lang 2004a).

Osa linnadest kujunes sarnaselt Vene aladele poliitiliste võimukeskuste (nn *central places*) põhjal. Esimesest tüübist erinevalt asusid need valdavalt viljelusmajandusliku asustuse keskel. Selliste keskuste majandusliku põhja moodustasid ümbruskonna aladelt laekunud maksud ehk põllumajandusliku tootmise ülejääk, mille abil oli võimalik ülal pidada käsitöölisi ja loodud rikkustega ka kaupmehi ligi meelitada (Lang 2004a).

Vene aladele oli iseloomulikuks varase linnalise arengu tihe seos linnustega. See väljendub ka vanaskandinaavia kirjanduses Venemaa kohta kasutatud nimetuses *Garðaríki* ehk „linnuste maa“ (Blomkvist 2001, 11). Isegi sõna *gorod* või *grad* seondub etümoloogiliselt just kindlustusega, samamoodi nagu „linn“ läänemeresoome keeltes. Linnused paiknesid üsna tihedalt ning nende suurus ja tähtsus võis varieeruda kindlustatud talust vürstilossideni. Mõnede suuremate keskuste juurde kujunesid poliitilise võimu tõmbejõu tõttu ka linnust teenindavad asulad ehk possaadid (samas, 15).

Samas ei olnud ka Venemaa areng päris ühetaoline ja järjepidev. Tamara Puškina järgi (Pushkina 2004) oli 10. sajandile iseloomulik teatud linnuste paiknemise muster, mille järgi ühes piirkonnas asus suhteliselt lähestikku kaks tähtsat keskust (näiteks Rjuriku Gorodištše ja Novgorod, Gnezdovo ja Smolensk, Šestovitša ja Tšernigov). Igas paaris oli vanema asula elanikkond arheoloogilise materjali põhjal palju rahvusvahelisem ja heterogeensem ning oli näha skandinaavlaste kohalolu (samas, 42–43). Samas oli just noorem, kultuuriliselt ühetaolisem keskus see, millest arenes 11. sajandil välja keskaegne linn. Vanade Idatee-kaubandusele orienteeritud keskuste asend ümbritseva asustuse suhtes ei võimaldanud neil linnadeks kujuneda ning neist said teisejärguliste feodaalsete maavalduste keskused (samas). Kuigi üksikasjades on erinevusi, on alust kõrvutada Skandinaavia *vicus*-tüüpi asulaid ja Venemaa vanemaidsid kaubandusega seotud linnuseid. Seda enam, et viimaseid võib seostada just skandinaavlaste kohaloluga ning mõlemate kõrgaeg langeb kokku viikingiaegse kaubandussüsteemi püsimisega.

Baltikumi erijooneks on see, et päris keskaegsed linnad tekkisid alles ristsõdade käigus ja on vähemalt mingil määral „maale toodud“. Samas ulatuvad päris mitme keskaegse linna juured ikkagi muinasaega, lisaks on nooremal rauaajal eksisteerinud mitmeid varalinnalisi keskusi (Lang 2004a). Üldiselt iseloomustab Baltikumi varaste linnade kujunemist n-ö „Vene mudel“ ehk linnade teke poliitiliste võimukeskuste (linnuste) ümber (Blomkvist 2001). Küll aga leidub üksikuid selliseid keskusi, millel on mitmeid Venemaa skandinaaviapärasele keskustele kui ka Skandinaavia *vicus*-tele iseloomulikke tunnuseid: asumine piirialal, suurte kaubateede ääres, tavalistest küladest tihedam

asustus ning kindlustuste kujunemine hilisemas faasis (Radiņš 2001, 89).

Läti alal sobivad sellisesse formaati näiteks Mežotne linnus (Jarockis 2001) ja eriti Daugmale (Radiņš 2001), ehkki nende kõrgaeg langeb 11.–12. sajandisse, kui Skandinaavia *vicus*'te aeg oli juba möödas. Ometi on tähelepanuväärne, et nii Mežotne kui Daugmale kaotavad 12. sajandi lõpust alates oma tähtsuse ning kaubanduses tõusevad esile seni nende varju jäänud poliitilised võimukeskused (nt Jersika ja Tervete) või siis juba uued hansalinnad (nt Riia) (Jarockis 2001; Radiņš 2001). Eestis on Valter Lang väikesemõõduliste aolinnadena välja pakkunud näiteks Iru linnus-asula viikingiajal ning Tartu linnuse ja possaadi 11. sajandil (Lang 2004a, 18–19). Lisaks sellele on ta väitnud, et hilisrauaaja lõpus tekkisid Tallinnas, Lihulas, Toolses ja võib-olla veel mõnes kohas sesoonsed kaubakohad sadama ja kaubarahu kaitsva linnusega. Langi arvates on võimalik, et ühiskondlikud arengud Eestis toimusid ajalise nihkega ning alles 12. sajandiks kujunesid selliste keskuste jaoks piisavalt jõukad tagamaad (samas, 23).

1.4 Linnuste kui muististe tõlgendamisest

Kuna linnused on minu uurimistöö fookuses, pean vajalikuks avada seda, kuidas linnuseid kui muistiseid üldse tõlgendada saab, ning veidi täpsemalt nende olemust ja funktsioone mõtestada. Ühinen Andres Tvauri nentimusega, et küsimus linnuse funktsioonist võib esmapilgul ülearune tunduda. „Tavaarusaama kohaselt on ju kõik selge: muinaslinnus oli kaitserajatis, milles kohalikud elanikud end ründava vaenlase eest kaitsesid.“ (Tvauri 2002, 292) Arheoloogiline uurimistöö on aga näidanud, et tegelikult on olukord palju keerulisem ning väliste tunnuste põhjal linnusteks nimetatud muistised võivad üksteisest funktsiooni poolest diametraalselt erineda (Šnē 2001).

Kõige objektiivsem lähenemine linnuste uurimisele oleks ilmselt selline, mille aluseks oleksid põhjalikud arheoloogilised uuringud igal vaatlusalusel linnusel ja

lähipiirkonnas, et selgitada välja linnuses toimunud tegevuste iseloom ja seosed teiste ümbruskonna muististega (linnuse tagamaa). Käesoleva töö puhul oli selline lähenemine mõistagi võimatu. Seetõttu olen paratamatult mõnikord sunnitud minema lihtsustuste teed, aga üritan vähemalt välja tuua oma lähtekohad.

Varasemas historiograafias (jämedalt üldistatuna kuni 1990ndateni) kiputi linnuseid vaatlema eelkõige sõjaliste ehitistena ning keskenduti vaid kindlustustele ja konstruktsioonidele. Selline lähenemine võimaldas neid juba välise vaatluse alusel tüpologiseerida, mille heaks näiteks on Evald Tõnissoni tehtud töö (Tõnisson 2008a). Samas peab tunnistama, et sellised tüpoloogiad ei ütle meile muistse ühiskonna kohta kuigi palju ja sageli ei pea nende põhjal antud dateeringud paika (Valk 2010).

Viimastel aastakümnetel on vähemalt Eesti arheoloogiateaduses keskendutud just linnustele kui võimukeskustele ja sotsiaalsete suhete tulemile ning sõjaline aspekt on peaaegu kõrvale jäetud. Näiteks on Andres Tvauri võrdlev analüüs näidanud, et püriasustusega linnuseid eristab ülejäänud küladest peamiselt käsitööle viitava leiumaterjali erakordselt suur hulk (Tvauri 2002). Rõhutatud on ka seda, et linnuste kaitsevõime oli üsna tagasihoidlik – Eesti linnustesse võis realselt varjuda kokku 6–9% rahvastikust (Tõnisson 1992b, 602). Tvauri on üsna õigesti märkinud, et linnus mitte ei kaitsnud niivõrd mingi piirkonna inimesi, vaid pigem tehti rõövretki just linnuste vastu, sest „seal elas eliit, keda maksustada, ja oli varandust, mida oleks saanud röövida.“ (Tvauri 2002, 292) Arendaksin seda isegi edasi ja väidaks, et ava-asulate elanikel võis olla isegi turvalisem varjuda soodes asuvatesse pelgupaikadesse kui sissepiiratud linnustesse, kus tuli arvestada joogipuuduse, põlengute ja lahingutegevusega (vt ka Taavitsainen 1990, 136).

Tvauri on eristanud kahte tüüpi linnuseid: püsielanikkonnaga ja pelgupaiklinnused. Minu hinnangul oleks naabermaade paralleelide abil võimalik ja ka vajalik jaotust veelgi täpsustada. Pakun seega välja neli erinevat tüüpi:

- 1) linnused-võimukeskused, millele on omane paiknemine viljelusmajandusliku asustuse keskel ning püsiva asustuse jäljed

- 2) linnused-kaubakohad, mis on sarnased rahvusvaheliselt *vicus*'te termini all tuntud keskustega, iseloomulikuks kaugeleulatuvad kaubasidemed
- 3) linnused-pühapaigad, millele on omaseks nõrgad asustusjäljed. Eestis on potentsiaalseks kandidaadiks Võuküla Kindralihaud (Valk jt 2011), Läänemere regiooni tuntum näide sellisest paigast on Arkona linnus Rügeni saarel (Brather 2006, 44).
- 4) linnused-pelgupaigad, millele on iseloomulikuks paiknemine asustusest eemal, nõrgad kaitserajatised ning nõrk kultuurikiht (empiirilisel raske eristada pühapaiga-tüüpi linnustest)

Nagu alati, leidub mitmeid üleminekuvariante. Näiteks asuvad mõned muinasaja lõpu võimsad maalinnad (näiteks Varbola ja Soontagana) viljelusmajandusliku asustuse suhtes täiesti perifeerselt (Lang 2007, 242), aga on ometigi olnud püsivalt asustatud ja Henriku kroonika teadete järgi otsustades ka võimukeskused. Teisalt võivad pelgupaiklinnusele tunnuslikud nõrgad kaitserajatised ja nõrk kultuurikiht viidata ka linnuse väga lühiajalist kasutust võimukeskusena või linnuse pooleli jäämist. Samuti on võimalik, et linnuses küll ei elatud, kuid elati selle kõrval paiknevas asulas (nagu paljude Virumaa linnuste ning Keava linnuse esimeste järkude puhul). Sel juhul võis linnus-asula siiski toimida lokaalse tähtsusega keskusena.

Linnuseid võimukeskusteks pidades tekib ka küsimus sellest, kas kõik võimukeskused olid linnused. Linnuste asukohavalikus on väga tähtsaks olnud looduslikud tingimused. See on aga ka üks põhjuseid, miks on niivõrd raske linnuste asukohti ja nende seoseid muu asustusega liigitada ja tüüpidesse suruda (Taavitsainen 1990, 135). Mõnel juhul on ilmselt linnuste arvukust mõjutanud ka maastik – Kagu-Eestis ja Põhja-Tartumaal on näiteks Saaremaaga võrreldes väga arvukalt linnuseid, mille põhjuseks on ilmselt see, et esimestes piirkondades pakkus künklik ja voorjas maastik juba iseenesest kaitsevõimalusi, üsna tasasel Saaremaal aga tuli linnuste rajamiseks rohkem mullatöid teha. Loomulikult ei olnud looduslikud tingimused ainsad tegurid, kõige keerulisemaks ülesandeks linnuste tõlgendamisel ongi ilmselt maastiku, kaitsevajaduste ja ühiskondliku süsteemi mõjude eritlemine.

Mitmed uurimused viitavad sellele, et linnuste kõrval tegutsesid võimukeskustena ka muinasmõisad, mille otseseid arheoloogilisi jälgi on raske maastikul tuvastada (Mandel 2004, 2006; Mägi 2002b). Samuti on lahtine see, kui palju võimuga seotud tegevustest toimus linnustel. Näiteks on võimalik, et eliit ei elanudki oma linnustes püsivalt ega pidanud neid koduks, vaid rändas oma valdustes ringi või elas muinasmõisas. Sellele võiks viidata ka tõsiasi, et enamiku muinasaegsete linnuste juures ei paikne kalmet, mis peaks olema tavalise asustusüksuse loomulik osa. Samuti ei pruukinud kaubavahetus toimuda linnustes, vaid hoopis hooajalistel laatadel kusagil muu asustuse suhtes perifeersel alal (Šnē 2005, 30).

Juba enne 1990ndaid vähemasti nenditi linnustega seotud sotsiaalseid vahekordi. Harri Moora arendas välja idee sellest, et hilisrauaajal oli kasutusel kahte tüüpi linnuseid – väikesed ülikukantsid või kindlustatud mõisad (tüüpnäide Lõhavere) ja suuremad linnused, mille ehitajaiks ja valitsejaiks olid kogu ümbruskonna ülikud (tüüpnäide Varbola) (Moora 1965, 21). Sama mõtet kordab ka Valter Lang: „neid ilmselt ei ole rajanud ega neis elanud üksikud ülikud oma kaaskonnaga, vaid terve ümbruskonna omad mingi kokkuleppe või pariteedi alusel“ (2007, 241).

Minu jaoks jääb selle kirjelduse sügavam sisu hämaraks. Kuidas seda korraldust reaalselt ette kujutatakse? Peamiselt näib selline jaotus põhinevat Henriku kroonikal, kus väikese Lõhavere linnuse pealikku Lembitut on mainitud nimeliselt, suurte linnuste puhul on aga juttu ainult „vanematest“ või „parematest“, mis näikse viitavat mingisugusele kollektiivsele valitsemisvormile.

Kuigi teoreetiliselt on võimalik, et eksisteerisid tõepoolest kaks erinevat härrussüsteemi,³ juhiksin tähelepanu sellele, et Lembitu on üldse üks väheseid eestlasi, keda Henriku kroonikas nimepidi mainitakse ning ainus, kelle tegemisi kroonikas märkimisväärse tähelepanuga jälgitakse,⁴ mistõttu võib olla tegemist

3 Näiteks mingi vana, kollektiivsusele ja koostööle rõhuv vorm ning uus, individuaalsel omandil põhinev.

⁴ Lembitu nimi esineb kroonikas 14 korral (vt HCL, 277).

kroonikakirjutuslikest asjaoludest tuleneva eksitava juhusega.⁵ Linnuste valitsemine oli kahtlemata mingis mõttes kollektiivne, kuid siinkohal unustame ära, et toleaegse ühiskonna algühikuks oli sugukond (Gurevitš 1992, 124–128). Ilmselt oligi linnus ja selle juurdekuuluvad maad sugukonna omand ning ehkki reaalselt võis seda poliitiliselt juhtida üks inimene, siis oli ka tema lähisugulastel õigus kaasa rääkida. Lisaks neile võis oma sõna sekka öelda olla ka juhtiva sugukonna „vasallidel“ ning juhi sõjalise kaaskonna tähtsamatel meestel.

Niisiis olen täiesti nõus sellega, et kõiki linnuseid valitseti mingil määral kollektiivselt, kuid see ei tähenda, et selle taga oleks pidanud olema mingi habras ühiskondlik lepe või kompromiss või et linnuseid oleks juhtinud mingi võrdsetest liikmetest koosnev kolleegium.

⁵ Näiteks oli Lembitu vastutav Rubene kiriku põletamise ja sealse preestri varade rüüstamise eest, kusjuures preestriks oli mõistagi kroonik Henrik ise (HCL XIV:12). Seega võis isiklik vimm olla põhjuseks, miks Henrik Lembitu tegemisi iseäranis hoolega jälgis ja kajastas ning tema nime teadis.

2. Historiograafia

2.1 1930. aastad

Esmakordselt märgati Eesti linnuste osas aasta 1000 paiku toimunud linnuste nihet 1930. aastate lõpus, kui esimesed suured kaevamised muistsetel linnamägedel andsid võimaluse eristada linnuste arengus konkreetseid perioode. Kuni selle hetkeni oli valitsev seisukoht, et kõik muinaslinnad pärinevad ristsõdade perioodist (Mäesalu & Valk 2006, 133–134).

Märkimisväärsel kombel suutis Harri Moora selle küllalt vähese materjali põhjal konstrueerida üllatavalt põhjaliku ja argumenteeritud linnuste arenguloo. Tema seisukoha järgi rajati keskmisel rauaajal ja viikingiajal liikumisteede äärde ja looduslikult hästikaitstud kohtadesse väikeseid linnuseid, mis toimisid ühe saraskonna varjupaigana. Moora pidas siiski ka võimalikuks, et linnuses elas püsivalt sugukonna pealik mingisuguse kaaskonnaga. (1940, 6–7)

Aja jooksul koondus aga paremate looduslike eeldustega keskustesse rohkem rikkust, mida samal ajal ähvardasid esile kerkinud uued ja tugevad naaberriigid. See kõik nõudis suuremat kaitseväge. Kuivõrd vanad linnused olid ajale jalgu jäänud, jäetigi need aasta 1000 paiku maha ja rajati uued või siis laiendati vanade linnuste kindlustusi. Lääne-Eestis esineva maalinna-toponüümi järgi pidas Moora neid maakondlikeks linnusteks, mis püsisid muistse vabadusvõitluseni. Moora pidas nende linnuste tugevuse üheks aluseks kontrolli suurte teede üle. Perifeersemate alade (nt Kesk-Eesti) kohta arvas ta, et seal jäid tõenäoliselt vanade sugukonnapealike väikelinnused alles. (Moora 1940, 8–14)

Tuleb ära märkida, et 1930. aastate ajalooteadusele iseloomulikult põhjendati linnuste rajamise vajadust vaid välisohuga. Selles vaimus leiti, et linnused on ehitatud eelkõige

Eesti piiridele⁶ ning sellega seletati ka linnuste vähesust Kesk-Eestis, näiteks Järvamaal (Laid 1937).

2.2 1940.–1960. aastad

1940.–50. aastate Eesti arheoloogiakirjandusest ilmneb, et Harri Moora pidi senised tähelepanekud suuresti kõrvale jätma ja kohandama kogu esiajaloo marksistlik-leninliku teooria kaanonitele vastavaks, sest 1000. a paiku toimunud muutus ei sobinud sellesse süsteemi. Esiajaloo üldises periodiseeringus eristati jätkuvalt kahte iseloomulikku perioodi (5.–9. sajand ja 9.–12. sajand), ehkki seniseid nimetusi (keskmine ja noorem rauaaeg) enam ei kasutatud. Samas pakuti siiski välja ka uusi ideid muutuste kohta muinasaja lõpu ühiskonnas, mõtestades neid läbi võimu ja klassivõitluse prisma. I aastatuhande teisel poolel rajatud linnustes nähti sugukondlike ülikute ja nende perede eraldumist ülejäänud rahvast (ENSV ajalugu, 61). Kindlustuste väikest mahtu seostatakse sellega, et nende ehituseks oli kasutada vaid ülikuile isiklikult kuulunud orjade tööjõudu.

Uue perioodi algust hakati nüüd lugema vastavalt Venemaa eeskujule 9. sajandist ning sellele perioodile tunnuslikke uusi ja võimsamaid linnuseid asuti nimetama feodaliseeruva ülikonna kantsideks (Moora 1955). Linnuste rajamise vajadust ei seletatud enam ainult välisohuga, sama oluliseks peeti ka kaitset teiste ülikute ja alistatud kogukonna vastu. Hüpet linnuste kaitseehitiste võimsuse alal põhjendatakse sellega, et ülikutel oli nüüd võimalik enda kasuks tööle panna ka sõltuvate talupoegade mass ehk siis neil oli tekkimas külakogukonna üle feodaalne omandiõigus (samas, 81). Muutuse osaks peetakse ka linnaliste keskuste teket, mille põhjenduseks tuuakse käsitöö eraldumine põllumajandusest ja koondumine suurematesse keskustesse ehk linnustesse (ENSV ajalugu 1955, 81). Samuti olevat ülikonna võimu koondumisele kaasa aidanud vajadus maksta andamit Kiievi vürstidele (samas, 95).

⁶ Paraku ei seletatud, miks peaks Eesti Vabariigi piiridel olema mingisugune seos muinasaegse tegelikkusega.

Peab siiski tunnistama, et 1950. aastatel ei nähtud linnuste nihet ühe lühiajalise murranguna, vaid 9. sajandil alanud arenguna, mis jõudis lõpule 12. sajandi lõpuks (ENSV ajalugu, 87). Esimest korda kõlas mõte, et suuremad keskused (näiteks Tartu ja Otepää) ei kuulunud pelgalt ühele ülikule, vaid seal elas terve rühm ülikuid, kelle hulgas kehtis mingi omavaheline hierarhia (samas, 88). Samas käidi ka välja idee (kuigi ilma igasuguse põhjendusega), et uus feodaliseeruv ülikkond ei pärinenud mitte vanadest sugukonnaülikutest, vaid uusrikastest, kelle hulka sugukonnaülikud hiljem sulasid. Väideti, et selline eristus esineb veel Henriku kroonikaski, kus "suursuguste", "paremate" ja "vanemate" kõrval esinevad "rikkad" (samas, 86–87). Kuigi selline väide ei põhinenud arheoloogilisel materjalil või selle analüüsil, oli kahe erineva eliidi võitlus siiski uudne vaatenurk toimunud muutuste tõlgendamiseks.

11. sajandit iseenesest peeti 1950. aastate käsitluses märkimisväärseks vaid Jaroslav Targaga seoses. 1061. aasta sossolite sõjaretke nimetati talurahvaülestõusuks vene ja nendega liidus olevate eesti feodaalide vastu. Sündmust seostati samal ajal mujalgi Venemaal toimunud feodalismivastaste ülestõusudega. (ENSV ajalugu 1955, 97–98)

1960. aastatel, ideoloogilise surve leevenedes keskendus arheoloogiline uurimistöö rohkem ühiskonna majandusliku baasi uurimisele (Mäesalu & Valk 2006, 145–146). Linnuste olemasolu tõlgendamisel ei pandud enam niivõrd suurt rõhku kujunevale feodalismile ja ülikute domineerimisele. Selle asemel toodi esiplaanile edusammud põllumajanduses ja põlispõllunduse võidukäik alates X sajandist, mis olevat leidnud aset tänu senisest tõhusamatele tööriistadele (Moora 1965, 19). See omakorda andis tõuke käsitöö spetsialiseerumisele ja koondumisele varalinnalistesse keskustesse, kus toodang suunati kaubandusse. Senisest hoopis ettevaatlikumalt märgiti, et nooremal rauaajal saab rääkida alles feodaalsete suhete algetest (samas).

2.3 1970.–1980. aastad

Nõukogude perioodi teises pooles, kui ideoloogiline surve nõrgenes, nihkuti suures osas

tagasi sõjaseelse rahvusromantilise käsitluse poole ja pehmentati vahepeal domineerinud klassivõitluse retoorikat. Vahepealsetel aastakümnetel jõudsalt lisandunud arheoloogiline materjal võimaldas aga 1970. ja 1980. aastatel kasutusele võtta mõiste "linnus-asula süsteem" ning rääkida selle lagunemisest 11. sajandil (Jaanits jt 1982, 331–332). Sellest hoolimata ei täpsustatud esiajaloo periodiseeringut, vaid kehtima jäi senine eristus keskmise ja noorema rauaaja vahel, kus veelahe paigutati 9. sajandi algusesse.

"Eesti esiajaloo" järgi (vastava osa autoriks Evald Tõnisson) moodustasid keskmise rauaaja linnus-asula elanikud sisemiselt võrdse ja ühtse kogukonna, mis kattus sugukonnaga (samas, 301). Sellele järgnenud perioodile ehk nooremale rauaajale peeti aga iseloomulikuks territoriaalsel alusel toimivaid külakogukondi, mis olid ühendatud kihelkondadeks ja seeläbi suutelised rajama ka senisest võimsamaid linnuseid (samas, 331–336). Mõõndi, et protsessi taga oli ülikond, kelle kätte koondus maaomand ja kaubitsemine, ent kvalitatiivselt eristuvate ülikuhaudade puudumisele viidates leiti, et ühiskondlike suhete arengu taset ei tasu üle hinnata (samas, 302, 413).

Sisuliselt jätkas hilise Nõukogude perioodi traditsiooni ka 1992. aastal ilmunud "Eesti talurahva ajalugu", kus nooremal rauaajal toimunud ühiskondliku arengu tähtsa alusena mainitakse meie kliimaatilistesse oludesse hästisobiva rukki võidukäiku, mis omakorda tõi kaasa kiire rahvastiku kasvu ja asustuse laienemise (Tõnisson 1992a, 90–107).

2.4 1990. ja 2000. aastad

1990. aastate keskpaigas, kui Eesti Vabariik oli taastatud ning teadustöö vabanenud ideoloogilistest kammitsatest, tuli arheoloogide noorem põlvkond välja uute tõlgendustega, kus oluliseks märksõnaks tõusid taaskord võimusuhted. Priit Ligi esitas oma mudeli, mis seletas ühiskondlike suhete arengut läbi erinevate Eesti muinasaja perioodide. Tuginedes peamiselt matuste ja aarete materjalile, leidis ta, et 10. sajandil

sai alguse järjekordne võimu konsolideerumise etapp ning kuna kogu haritav maa oli juba kasutusele võetud, viis eliit läbi mingisuguse maareformi (Ligi 1995, 236). Linnus-asula süsteemi mahajätmist seletas ta järgnevalt: "...üks osa „separatistlikust“ eliidist sai võimuvõitluses lüüa, püüdes tsentraliseerumisprotsessile vastu seista.“ (samas, 239) Sealjuures nägi ta kujuneva keskvõimuna maakonna eesotsas seisvat kuningat (samas).

Valter Lang oli oma ulatuslike asustusajalooliste uurimistöödega Põhja-Eestis ilmselt esimene uurija pärast Harri Moorat, kes ei üritanud seletada ühiskondlikke muutusi pelgalt mingisse suuremasse teoreetilisse mudelisse sobitamise abil, vaid lähtus empiirilise materjali analüüsist. Tema järgi kujunes linnus-asula süsteem seoses asustuse koondumisega tugevnevate ülikusuguvõsade kantside ümber (Lang 1996, 476; 2000, 281). Vähemalt Iru linnuse ja Pirita alamjooksu näitel väidab ta, et viikingiajal kujunes linnus-asula ümber muinaskihelkond vasallide kihi ja neljaastmelise võimupüramiidiga (Lang 1996, 478). Süsteemi lagunemist põhjendab Lang veelgi suurema võimu koondumisega, mille tulemusena kujunesid ajaloolistest allikatest teadaolevate kihelkondade keskused ja ka maakondlikud struktuurid (Lang 1996, 479; 2000, 282). Samuti on ta arvanud, et asulate kadumine linnuste vahetust lähedusest tähendas ka linnuse-elanike ja asulates elanud inimeste sotsiaalse lõhe sümbolset rõhutamist (Lang 2012b, 216).

Eriuurimusteni linnus-asula süsteemi mahajätmise põhjustest pole siiski jõutud. Teemat on küll käsitletud üldteostes (Kriiska & Tvauri 2002, 205–219; Lang 2007, 225–242) ja osaliselt puudutatud ka mõnes artiklis (Mäesalu 1996; Tõnisson 1996; Lang 2004a; Leimus & Kiudsoo 2004; Балк 2009), kus on esitatud mitmeid erinevaid ideid, ent need pööravad enamasti tähelepanu vaid toimunu ühele tahule ning just Lõuna-Eesti alale. Näiteks Ain Mäesalu põhjendab muutust Vana-Vene riigi ekspansiooniga, mis nõudis kaitset suuremate sõjavägede eest ning sundis kohalikke hõime koonduma (Mäesalu 1996, 104–105), Heiki Valk rõhutab linnus-asula süsteemi mahajätmise põhjusena Jaroslav Targa sõjaretke tšuudide vastu 1030. aastal (Балк 2009), Ivar Leimus ja Mauri Kiudsoo aga pakuvad välja, et selle taga tuleks näha koprakaubanduse keskmekandumist Peipsi vesikonnast Väina alamjooksule (Leimus & Kiudsoo 2004, 46).

Eesti taasiseseisvumise järgsele perioodile on olnud iseloomulikum ka senisest suurem avatus võrdlusteks teiste Läänemere piirkonna maadega. Üks märkimisväärne uudne tõlgendus, mis sai alguse juba vähemalt Priit Ligi kirjutistest (Ligi 1995, 239), on linnus-asula süsteemi ja selle lagunemise seostamine kogu Põhja-Euroopas 10.–11. sajandil toimunud muudatustega, mille käigus vanad kaubanduskeskused (Birka, Haithabu jne) jäeti maha ning nende asemele kujunesid uued ja võimsamad. Seda laiema regionaalse tähtsusega arengut peab olulisimaks ka Andres Tvauri, kes on teemat puudutanud oma üldkäsitluses "Rahvasterännuaeg, eelviikingiaeg ja viikingiaeg Eestis" (Tvauri 2012, 320). Tema on seisukohal, et kuna suhteliselt ühetaolised muutused leidsid aset üsna üheaegselt üle kogu Eesti, ei saa muutust seletada ainuüksi niivõrd kohalike teguritega kui Valgu või ka Leimuse ja Kiudsoo esitatud seletustes (samas, 249). Tvauri toetab Ligi ja Langi arvamust, et muutus kajastab võimuvõitluse tulemust, ent erinevalt Langist leiab ta, et kihelkondade ja vasallidekihi teket märgib just seesama 11. sajandi linnus-asula süsteemi mahajätmine, mitte selle aktiivseim kasutusperiood (samas, 320).

3. Paralleelid ajas ja ruumis

3.1 Samal ajal naabermaades

Nagu sissejuhatuses öeldud, ei ole võimalik käsitleda mis tahes muinasaja perioodi Eesti ühiskonda lahusolevana arengutest naabermaades. Seetõttu tuleb siinkohal tutvustada ka naabermaades toimunut.

Viikingiajal kerkisid mitmel pool Skandinaavias esile varalinnalised asulad (Birka, Hedeby, Kaupang jt), mille elanikkond oli rahvusvaheline ja kus tegeleti professionaalse käsitöö ja kaugkaubandusega (vt lähemalt ptk 1.3). Nende suurte keskuste kõrval mängisid kaubandusvõrgustikus oma rolli ka väikesed piirkondlikud sadamad (*coastal sites*), mis asusid suurtest ühendusteedest eemal ning teenindasid väikeseid kogukondi (Ulriksen 2004). Ka seal tegeleti käsitöö ja kaubandusega, kuigi palju väiksemas mastaabis. Tavalised leiud on ehted, relvastuse katked, hõbemündid, hakkhõbe, pronksitükid, pronksi ja tina sulatamisjäätmel. Tihedalt on käsitööliste kohalolule viitavat materjali, kõige enam on kammimeistrite, kuld-, hõbe- ja raudseppade jälgi. Mõnikord olid sellised asulad ka kindlustatud (samas, 12–18). Jens Ulriksen seostab selliseid väikeseid randumiskohti kohalike väikeülkute initsiatiiviga, kel oli ülejääki, mida prestiižkaupade vastu vahetada (samas, 25).

10. sajandi lõpus ja 11. sajandi alguses jäeti enamik Skandinaavia varalinnalisi asulaid maha. Nende asemele kerkisid aga uued keskused, millest paljudest kujunesid keskaegsed linnad (Herrmann 1986, 96 jj). Ka paljud piirkondlikud sadamad jäeti maha või said uue kuju ja funktsiooni, näiteks mõnest sai keskajal keskne talu või kirik (Ulriksen 2004, 11). Muutuse taustaks oli ristiusu vastuvõtmine ja kuningavõimu tugevnemine. On arvatud, et varalinnaliste keskuste lõpu taga tuleks näha just tugevneva kuningavõimu jõudemonstratsiooni, mis koondas kogu kaugkaubanduse enda kontrolli alla ning ühte kohta (Herrmann 1986, 110–112). Mõned uurijad peavad vanade

keskuste mahajätmise põhjuseks seda, et Läänemere veetaseme langus ja senisest suurema süvisega kaubalaevad muutsid vanad sadamakohad ligipääsmatuks (vt Skre 2008, 85). Samas on isegi välja käidud selline põhjendus, et ristusu vastuvõtmisel tõmmati uute keskuste rajamisega selge piir vana paganliku mineviku ja uue kristliku tuleviku vahele (Skre 2008, 86). Viimane seletuskäik Eesti materjaliga paralleelide tõmbamiseks mõistagi ei sobi.

Samal ajal toimusid järsud ühiskondlikud muutused ka Vana-Vene riigi aladel, kus võeti samuti 10. sajandi lõpul vastu ristiusk ja toimus riiklike struktuuride tugevnemine. Laialdasest linnuste mahajätmisest küll kõnelda ei saa, küll aga vanade keskuste tähtsuse kadumisest ja uute esiletõusust (vt lähemalt ptk 1.3).

Ometigi võib küsida, kas või siis kui palju on need protsessid seotud samal ajal Baltikumis toimunuga. Pole ju välistatud, et tegemist on hoopis ajalise kokkusattumusega ning seos on näiline. Riigi tekkest või keskvvõimu tsentraliseerimiskatsetest samal tasemel kui Skandinaavias või Vana-Venes 11. sajandi Baltimaades kindlasti rääkida ei saa. Samas võib kõiki piirkondi ühendavaks teguriks pidada senise tulusa Idatee-kaubanduse kadumist (vt lähemalt ptk 5). Venemaa linnuste puhul on see mõjutegur ka välja toodud, aga oma rolli võis see mängida ka läänepoolsetes arengutes.

Samuti on märkimist väärt, et kuigi Lätis ja Leedus olid keskmisel rauaajal ja viikingiajal samuti üldlevinud linnusest ja selle jalamil paiknevast asulast koosnevad kompleksid, siis seal ei jäetud neid 11. sajandil maha, vaid linnus-asula kompleksid arenesid samal kujul jõudsalt edasi ning kujunesid senisest palju võimsamateks (Lang 2004a, 20; Lang 2007, 241). Väina alamjooksul asunud Daugmale linnuse puhul on räägitud isegi riigi loomise katsetest. Lisaks linnuse strateegilisele asukohale ning rikkalikele kaubandusele ja käsitööle viitavatele leidudele valmistati seal ka Lääne-Euroopa müntide koopiaid ehk siis oli olemas alus iseseisvaks rahamajanduseks (Šnē 2001, 339). Mingil põhjusel see algatus siiski läbi ei läinud ja Daugmale kaotas 12. sajandi teises pooles oma tähtsuse (hiljem võttis tema koha laiemas süsteemis üle Riia

linn). Niisiis võiks arvata, et ühiskonna konsolideerumine toimus Läti alal enam-vähem samas taktis, aga võib-olla pisut kiiremini ja väikeste erinevustega.

Viimasena võib ära märkida veel Soome, kus linnuste rajamise esimene aktiivsem periood langeb alles ristsõdade perioodi (meie mõistes hilisrauaaega) ja seega mingit tuntavat nihet viikingiaja lõpus ei ole täheldatud (Taavitsainen 1990, 131). Asi oli ilmselt selles, et Soomes leidis küllalt vaba maad, mida rahvastiku juurdekasvu korral asustada, ning seetõttu oli sisemisi pingeid vähem. Samuti mängis rolli perifeerne asend 11. sajandi alguses kokukuivanud Idatee-kaubanduse (vt ptk 5) suhtes, millele viitab kasin viikingiaegsete mündiaarete hulk (Leimus 2007, 33–34).

3.2 Paralleelid kaugematest aegadest ja piirkondadest

Uusi vaatepunkte võib pakkuda ka võrdlus kaugemates piirkondades ja teistel ajastutel toimunud protsessidega, mis ei ole küll vastastikmõjulises seoses 11. sajandil Eestis aset leidnuga, kuid on mõnes aspektis märkimisväärselt sarnased.

Sarnane areng, mida võiks samuti nimetada linnuste nihkeks, on näiteks jälgitav rauaaja Suurbritannias, eriti Inglismaal. Aasta 600 eKr paiku, võimalik, et kliimamuutustest ajendatud konfliktide survele hakati seal rajama nn varaseid linnuseid (*early hillforts*). Neid on kahte tüüpi: väiksemad (0,5–2,5 ha) asuvad looduslikult hästikaitstud piirkondades ning olid püsivalt asustatud, suuremad (üle 16 ha) asuvad mäetippudel, on püsiva asustuse märkideta ning nende funktsioon on ebaselge (Darvill 1987, 135). Uurijad on arvanud, et suuremate näol võis olla tegemist kogukondlike rajatistega, kus ilma juhtiva eliidi vahenduseta sai vahetada kaupu ning viidi läbi rituaale (Bradley 2007, 232). 4. sajandil jäeti paljud varastest linnustest maha ning allesjäänud ehitati suuremaks ja võimsamaks. Uute, nn arenenud linnuste (*developed hillforts*) paiknemine maastikul muutus hõredamaks, nende kultuurikihist on leitud jälgi metallitööst ja sõjapidamisest ning tundub, et need kontrollisid suuremat piirkonda (Darvill 1987, 137).

Richard Bradley tõlgenduse järgi on tegemist varase rauaaja egalitaarse eetose lagunemisega, mille asemele kerkis uus, sõjakas eliit (Bradley 2007, 264).

Samasugused protsessid leidsid umbes samal ajal aset ka keldi aladel Kesk-Euroopas. Uurijate sõnutsi on hilise Hallstatti kultuuri linnustes (6. sajand eKr) veel raske näha linnalisi või isegi varalinnalisi keskusi. Nende kultuurkiht ei viita prestiižkaupade kohalolule, linnused ei paikne soodsalt kaubateede suhtes, nende ruumijaotuses pole hierarhilisi erinevusi ning uhkete panustega eliidimatused asuvad pigem kusagil linnustest kaugemal (Diepeveen-Jansen 2001, 65–66). Võimalik, et eliit elas sel perioodil pigem maa-asulates ning varased linnused olid pigem rahva kogunemiskohad pidustusteks, religioosseteks rituaalideks, uute juhtide ametissevannutamiseks, aga ka pelgupaigad sõja korral (Arnold 1995, 47). Alles La Tène'i perioodil (alates 5. sajand eKr) saavutas eliit suurema kontrolli linnuste üle, mis väljendus selles, et paljud vanad linnused põletati nähtavasti maha ja ehitati uuesti üles või rajati uus linnus kuhugi mujale. Uutele linnustele oli iseloomulik, et need paiknesid maastikul mõnevõrra teisiti, olid keerukama sisemise struktuuriga, tugevamini kindlustatud ning püsivalt asustatud (Diepeveen-Jansen 2001, 65–66).

Tulles ajas ja ruumis 11. sajandi Eestile lähemale, võib sarnaseid protsesse täheldada 8.–11. sajandil lääneslaavlaste aladel (Poola, Tšehhi ja Slovakkia territooriumidel). 8.–10. sajandil iseloomustas seda piirkonda tihe linnuste võrgustik, kokku ligi 700 linnust, kuid nende paiknemine maastikul, õueala suurus ja muud parameetrid varieeruvad tugevalt piirkonniti. Böömimaa ja Määrimaa aladele olid iseloomulikud mäetippudel ja asustusest kaugel paiknevad, mitmeosalised, võimsate kindlustuste ja suure õuepindalaga linnused, mis olid ilmselt seotud Suur-Määri riigi tekkega samal ajal. Põhja pool, Suur- ja Väike-Poola ning Pommeri aladel on maastik tasasem ning seal asus rohkelt väiksemaid ringvall-linnuseid, mille ees paiknesid ka avaasulad. 1030. ja 1040. aastatel kujunesid ka Suur-Poola aladel riiklikud struktuurid, toimus Piastide dünastia esiletõus, mille käigus tulid ka põhjapoolsetel aladel paljude väikeste linnuste asemele suuremad ja hõredamalt paiknevad linnused. (Wojenka 2011; 2012)

4. Statistiline analüüs

Igasugune statistiline analüüs on mõnes mõttes andmetega manipuleerimine, sest tegelikkuse kogu keerukust võib tüüpide ja rühmade rängesse vormi suruda mitmel erineval moel, sõltuvalt uurija valikutest. Lisaks on segavaks faktoriks uurimisseis, mis ei ole kunagi lõplik. Ometigi on mingid reaalsed arvud linnuste kasutusaegade ja muude parameetrite kohta vajalikud, et arutus muutuse iseloomust ning viikingiaja ja hilisrauaaja erinevustest ei piirduks varasemates käsitlustes väljaõeldu kordamisega, vaid võiks tuua uusi tulemusi.

Tuginen peamiselt Evald Tõnissoni koostatud ning Ain Mäesalu ja Heiki Valgu toimetatud ja täiendatud muinaslinnuste kataloogile raamatus „Eesti muinaslinnad“ (Tõnisson 2008a), kuid olen täpsustavat infot saanud ka seal viidatud trükistest ja käsikirjalistest allikatest ning suulise infona Ain Mäesalult. Uuemate kaevamistulemuste kohta olen kasutanud artikleid kogumikesarjast Arheoloogilised Välitööd Eestis (Kaldre jt 2009; Kriiska jt 2009; Lillak & Valk 2009a; Lillak & Valk 2009b; Valk 2008; Valk jt 2009; Valk jt 2011; Veldi & Pajuste 2011; Veldi & Valk 2010), arheoloogiaajakirja Tutuluse esimest numbrit (Valk 2012), suulist infot Heiki Valgult ning teavet Kultuurimälestiste Riiklikus Registris (KRR). Tihti on kataloogides ja inspeksiooniaruannetes antud esialgsed dateeringud, mis ei põhine leiumaterjali analüüsil või radiosüsiniku meetodi tulemustel, vaid tüpoloogilistel kaalutlustel (näiteks väike neemiklinnus, mille valli ees on tuvastatud asula kultuurkiht, kuulub automaatselt I aastatuhande II poolde). Olen üritanud selliste dateeringute kasutamist siiski vältida, kuna Heiki Valgu viimaste aastate uurimistöö Lõuna-Eesti linnustel on näidanud, et sellised tüpoloogilised imperatiivid ei pea tihti paika (vt Valk 2010). Kõik dateeringud, mõõtmed ja hinnangud uuritavate linnuste kohta, millel alljärgnev analüüs põhineb, on koos viidetega esitatud käesoleva töö lisas tabelina (LISA 1). Kõik statistilise analüüsi tulemusi kujutavatel joonistel esinevad väärtused on absoluutarvudes, mitte protsentides.

Statistilise analüüsi aluseks olnud andmete põhjal koostas ka mitmed kaardid (vt LISA 2), millest on eelkõige abi regionaalsete mustrite jälgimisel (vt ptk 6.2). Selleks hankisin Muinsuskaitseametist Eesti kultuurimälestiste kaardikihi MapInfo formaadis, kust valisin välja asjakohased linnused ning moodustasin programmis Quantum GIS eraldi vektorkihid kõigi statistilises analüüsis eristatud parameetrite kohta (lisades eraldi kihid ka ebakindlate linnuste kohta) ja paigutasin selle Maa-ameti avaliku WMS teenuse Eesti topograafilisele kaardile (Maa-amet). Seejärel valisin sobivad sümbolid, võtsin valikusse nende parameetritega kihid, mis olid mingi nähtuse väljendamiseks asjakohased ning tegin mind huvitava ala kohta väljavõtte kaardi kujul.

Iga arvutuse puhul olen arvesse võtnud vaid neid linnuseid, mille puhul on arheoloogiliste või ajalooliste andmete põhjal võimalik anda kindel hinnang või määratlus (nt dateering, asustuse püsivus, ava-asula olemasolu jne). Ülejäänud on tabelis märgitud küsimärgiga. Seega võib näiteks juhtuda, et viikingiaegsete püsivalt asustatud linnuste arvu liitmisel viikingiaegsete ajutiselt asustatud linnuste arvuga ei lange tulemus kokku viikingiaegsete linnuste koguarvuga. Selline meetod moonutab küll mõnevõrra statistikat, kuid nende arvutustesse kaasamine ja ennatlik määratlemine põhjustaks veel suuremaid moonutusi.

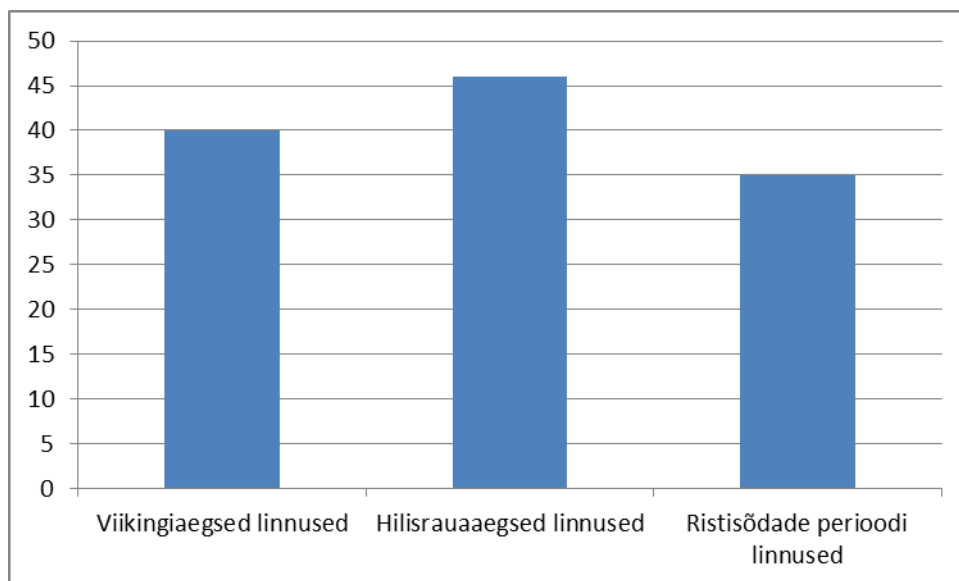
Esmalt võrdlen linnuste koguarvu kolmel perioodil – viikingiaeg (täpsemate dateeringute puhul just 10. ja 11. sajandi vahetusel ja 11. sajandil)⁷, hilisrauaaeg (alates 11. sajandi keskpaigast kuni 13. sajandi alguseni) ja ristsõdade aeg (13. sajandi I pool). Viikingiaega ajandamiseks olen pidanud piisavaks, kui leiutamaterjal on I aastatuhande II poolele iseloomulikku (keraamika või esemed) või kui radiosüsiniku dateeringu ajavahemik kattub viikingiajaga (800–1050) ega ulatu kaugemale kui 11. sajand. Hilisrauaaja puhul olen piirdunud perioodile iseloomuliku leiuainese ja vahemikku 11. sajandi keskpaigast 13. sajandi keskpaigani langevate radiosüsiniku dateeringutega.

Paraku ei saa sel moel tõestada ega ümber lükata, et järsk nihe toimus just 11. sajandil ja sellega kujunes enam-vähem staatiline pilt, mis püsis ristsõdade perioodini. Selleks

⁷ Kui linnuse kasutusaeg näib langevat eelviikingiaega ning on ilmselt ammu enne 11. sajandit maha jäetud (nt Asva, Unipiha, Tõrva Tantsumägi), ei ole ma seda arvesse võtnud.

olen teinud dateeringute alal tähelepanekuid ka võimalike viikingiaja või hilisrauaaja siseseste linnuste võrgustikus toimunud muudatuste osas. Samuti olen üritanud analüüsi veidi kõnekamaks muuta sellega, et olen lisanud võrdluse ka ristisõdade perioodil (pean selle all silmas 13. sajandi esimest veerandit) kasutusel olnud linnused. Sellesse perioodi ajandasin linnuse juhul, kui seda oli mainitud Henriku Liivimaa kroonikas (HCL) või oli sealt leitud 13. sajandi ammuoleotsi (vt kaart 12.1 Lang & Valk 2011).⁸ Samas ei anna isegi nende kahe näitaja kombineerimine lõpuni usaldatavat tulemust. Nimelt ei toimunud ristisõjad kõigis piirkondades sama intensiivselt ning näiteks Virumaa alistus ilma linnuste piiramisteta, mistõttu sealsetest linnustest ammuoleotsi leitud ei ole ning kroonikas on neist mainitud vaid Tharvanpe (Rakvere). Ometigi on kroonikas 1225. aasta kohal kirje, mille kohaselt Otepää sakslased hõivasid „Virumaa linnused“ (*castra Vironie*; HCL XXIX: 6), niisiis oli neid kasutuses mitu. Arvestades aga seda, et kõik viikingiaegsed ja hilisrauaaegsed linnused pole samuti veel arvel (mõned on kindlasti veel leidmata, teisi pole veel arheoloogiliselt uuritud), ei tohiks sellised tõigad järske ja ilmekaide perioodide vahelisi erinevusi peita.

⁸ Henriku kroonikas on nimepidi mainitud 17 linnust: Tallinn, Rakvere, Viljandi, Tartu, Lihula, Otepää, Varbola, Lohu, Soontagana, Muhu, Valjala, Leole, Somelinde, Ovele, Purke, Riole, Agelinde. Lisaks on mainitud nii Lohu kui Soontagana linnuse piiramisega seoses 3 väiksemat naabruses asuvat linnust (HCL XIV: 10; XXVII: 6), samuti mitmuses Virumaa linnuseid (HCL XXIX: 6), Lisaks tõendavad selleaegset kasutust ammuoleotsad Põide, Karula ja Tõrva Tantsumäe (Ain Mäesalu kommentaar 19.05.2013) linnustelt ning tõenäoliselt ka hilisrauaaegsed kindlustused Võrumaa linnamägedel: Rosma, Tilleoru, Urvaste, Sangaste (Lang & Valk 2011). 13. sajandisse dateeritavaid kindlustusi on nii mõnelgi siin mainimata linnusel. Lisaks olid 13. sajandi esimeses pooles ilmselt kasutuses veel Kassnurme, Purtse Tarakalda, Kaarma, Kullamaa ja Paatsa linnused. Kokku annavad need tol ajal kasutusel olnud linnuste umbkaudseks koguarvuks 35.

Joonis 1. Kasutusel olevate linnuste koguarvu muutumine ajas.

Figure 1. The change in the total number of hillforts in use during the course of time (Viking Age, Late Iron Age, Crusade Period).

Üllataval kombel linnuste koguarvu võrdluse järgi hilisrauaajal linnuste arv hoopis kasvab kergelt (40-lt 46-le) ning alles ristisõdade perioodiks toimub suurem langus (46-lt 35-le). Linnuste nihkest 11. sajandil on siiski täiesti põhjust rääkida, sest täielikult samal kohal püsib asustatuna maksimaalselt 14 linnust⁹ (tõenäoliselt veelgi vähem, sest kõigi nende puhul pole asustuse järjepidevus sugugi kindel), mis tähendab, et suurem osa linnuseid tõepoolest jäeti maha või ehitati naabrusse uus. Samas võiks hilisrauaaegsete ja ristisõdade perioodil kasutuses olnud linnuste arvu suur vahe näidata, et 12. sajandi jooksul toimus mingi uus linnuste nihe,¹⁰ mille tulemuseks oli linnuste koguarvu järsk langus.

Teiseks olen analüüsinud linnustele iseloomulikke parameetreid viikingi- ja hilisrauaajal, et võimaluse korral välja tuua erinevusi, mis võiksid viidata erinevatele

⁹ Muuksi, Keava, Otepää, Viljandi, Lihula, Rakvere, Purtse Tarakallas, Kurista, Kassinurme, Alatskivi, Saadjärve, Tartu, Soontagana, Kärla Lihulinn.

¹⁰ Tõenditeks rahutust perioodist võiks tuua järgmised näited: 12. sajandil taasasustatakse Lohu II, Põide maalinn ja Tõrva Tantsumägi, rajatakse Erumäe ja Oandimäe linnused (võib-olla on sel ajal korra kasutusel olnud ka Kuigatsi linnus), jäetakse maha Naanu, Sinialliku, Alatskivi, Kurista, Saadjärve linnused.

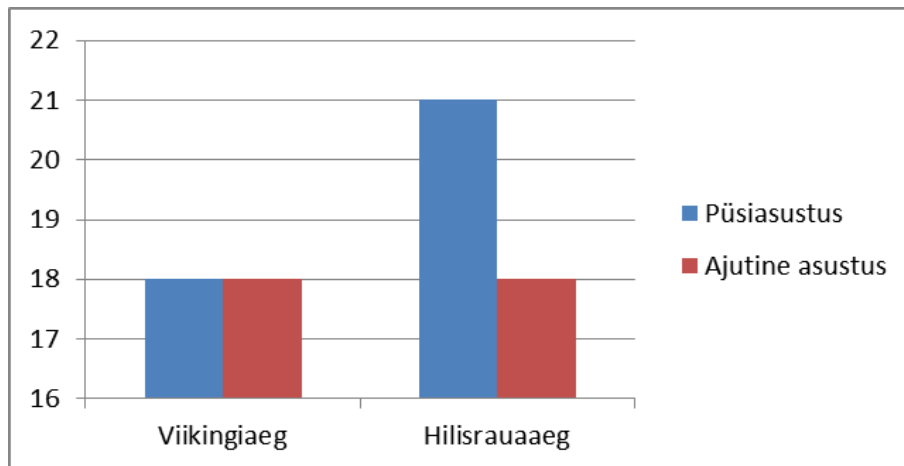
funktsioonidele või osale laiemas asustussüsteemis. Võrreldavateks parameetriteks on jäljed püsivast asustusest, linnusega liituva asula olemasolu, linnuste õuepindala ja kaitse-ehitiste suurus). Leian, et vajalik oleks analüüsida ka linnuste paiknemist muu asustuse ja viljelusmaade suhtes ning kaugust võimalikest (vee)teedest, kuid see on praeguse uurimistöö raamides võimatu.

On võimalik, et linnuste üldarvu jälgimine ei annagi täit ülevaadet toimunud, sest selles on kokku arvestatud nii võimukeskused kui pelgupaigad. Võib-olla on asustusstruktuuri ja ühiskonna seisukohalt hoopis olulisem püsivalt asustatud linnuste arv suhtes ajutiselt asustatutega. Jäljed püsivast asustusest on asustusvõrgu ja ühiskondlike suhete uurimise seisukohalt eriti tähtsad, kuid samas on neid ka küllaltki raske määratleda, eriti siis kui uurimistööd linnusel pole olnud väga ulatuslikud või kui hilisemad ehitusjärgud on varasemaid kihistusi seganud (näiteks Rakvere ja Lihula).¹¹ Samuti on ilma selge kultuurkihita linnuste puhul peaaegu võimatu eristada poolelijäänud või lühiajalisi linnuseid pelgupaik-linnustest, millel on ometigi asustusvõrgu ja ühiskondlike suhete kohalt täiesti erinev tähendus. Lisaks on võimalik, et linnuses küll ei elatud, kuid elati selle kõrval paiknevas asulas. Sel juhul võis linnus-asula olla siiski kohaliku tähtsusega keskuseks. Lisaks valmistavad probleeme võimalikud kultusliku otstarbega linnused, milleks võiks Eestis olla Võuküla Kindralihaud (Valk jt 2011).

Siinkohal olen pidanud asustust püsivaks siis, kui kultuurkiht on intensiivne, paksem kui 20 cm (ja ei näi olevat tekkinud vaid kaitseehitiste mahapõlemise tagajärjel) ning sellest on leitud mitmesugust esemelist materjali ja/või elamujäänuseid (sh ahjuvared).¹² Kui seniste uuringutega on tuvastatud vaid kultuurkiht või mõned juhuleiud, ei ole ma seda linnust arvesse võtnud.

¹¹ Hilisemad asustusjärgud on seganud ka näiteks Viljandi linnuse kultuurkihti, mille puhul olen näiteks hilisrauaaegse etapi määratlemisel lähtunud paljuski Henriku kroonikast (HCL). Selle Viljandit puudutavaid kirjakohti mõistan nii, et linnus toimis võimukeskusena juba enne ristisõja algust ega olnud selleks puhuks ehitatud ajutine kaitserajatis.

¹² Iga konkreetse linnuse puhul olen hinnangu esitanud töö lõpus olevas tabelis, kusjuures seal on ka kogu asjakohase arheoloogilise materjali kirjeldus.

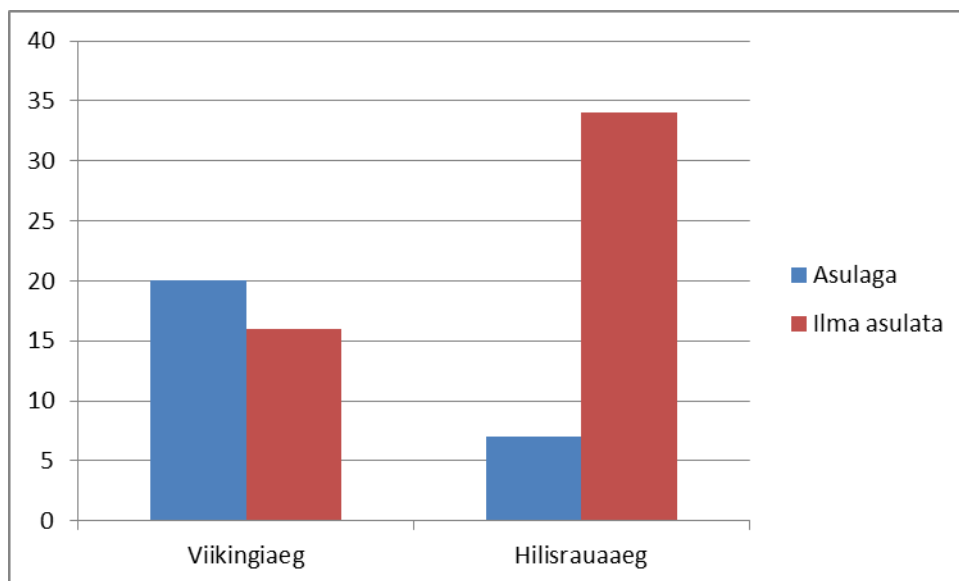

Joonis 2. Püsivalt asustatud ja ajutiselt asustatud linnuste koguarvu võrdlus viikingiaja ja hilisrauaaja kohta.

Figure 2. The comparison of the total number of hillforts settled permanently (blue) or temporarily (red) during the Viking Age and the Late Iron Age.

Paraku peab tõdema, et sellest arvutusest ei ilmne märkimisväärsed erinevusi viikingiaja ja hilisrauaaja vahel. Hilisrauaaegsete püsiasustusega linnuste arv (21) on õige pisut suurem nii viikingiaegsete püsiasustusega kui hilisrauaaegsete ajutise asustusega (mõlemad 18) linnustest, mille põhjal võib vaid ettevaatlikkusega väita, et hilisrauaajal kinnistus linnuse tähtsus võimukeskuse ja mingi ühiskonnaosa elupaigana, kuid selliste linnuste kõrval jäi veel püsima arvestatav hulk ajutiselt kasutatud linnuseid.

Linnusega liituva asula olemasolu peaks näitama seda, kas linnus kinnitab n-ö „linnus-asula doktriini“ ehk siis kui leidub piisavalt viikingiaegseid linnuseid, mille juures pole avaasulat, või hilisrauaaegseid linnuseid, mille juures on avaasula, siis annaks see muutustele hoopis uue värvingu. Olen otsustanud, et linnusega liituv asula peaks asuma linnusele lähemal kui 300 meetrit. Seal, kus asulat pole ajandamiseks piisavalt uuritud, ei ole ma linnust sellesse arvestusse kaasanud.

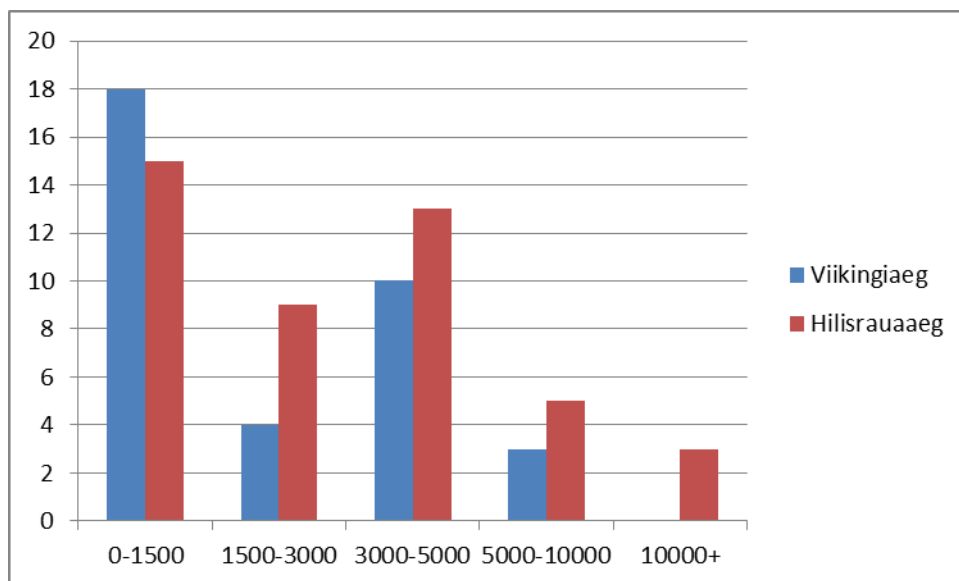
Joonis 3. Juuresoleva avaasulaga ja ilma avaasulata linnuste võrdlus viikingiaja ja hilisrauaaja kohta.

Figure 3. The comparison of hillforts with (blue) and without (red) an adjacent open settlement in the Viking Age and the Late Iron Age.

Arvutused tõendavad suuresti varasemaid tähelepanekuid. Ehkki 7 hilisrauaaegse linnuse juures on olnud avaasula ning viikingiajal on olnud lausa 16 linnust ilma asulata, domineerivad hilisrauaajal kindlalt ilma ava-asulata linnused (34), samas kui viikingiajal on linnus-asula süsteem levinumaks variandiks (20).

Õuepindala on parameeter, mis ühest küljest sõltub palju looduslikest oludest (näiteks kaitserajatiste aluseks valitud neemiku suurus), kuid teisalt tähendab suur õuepindala ka suurt perimeetrit, mida on vaja sõja korral mehitada (ja miks mitte ka rahuajal valvata), mistõttu annab see tunnistust ka linnuse kasutajate sõjalisest jõust.¹³ Olen linnused jaganud järgmistesse rühmadesse (kasutatav ühik on ruutmeeter): 0–1500; 1500–3000; 3000–5000; 5000–10000; 10000 ja enam.

¹³ Perimeetrit või valli pikkust ei võtnud ma võrdlusaluseks seepärast, et selliseid andmeid Tõnissoni kataloogis kõigi linnuste kohta ei ole.

Joonis 4. Viikingiaegsete ja hilisrauaaegsete linnuste õuepindalade võrdlus (pindala ruutmeetrites).

Figure 4. The comparison of Viking Age (blue) and Late Iron Age (red) hillforts by area (in square metres).

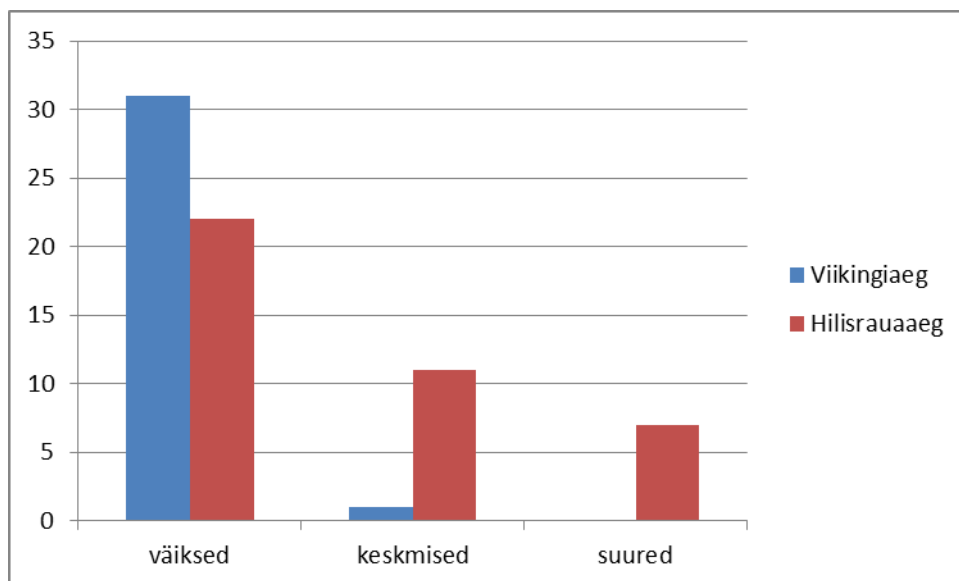
Arvutustest ilmneb selgesti, et viikingiaegsed linnused on keskeltläbi väiksema õuepindalaga kui hilisrauaaegsed. Kui viikingiajal on absoluutses ülekaalus kõige väiksema kategooria (kuni 1500 m²) suurused linnused (18), siis hilisrauaajal on väikeste linnuste (15) kõrval ka arvestatav hulk keskmisi (13 linnust suurusega 3000–5000 m²). Lisaks on hilisrauaajal kasutusel olnud ka väga suuri linnuseid (5 linnust suurusega 5000–1000 m² ning 3 linnust suurusega üle 10000 m²).

Kaitse-ehitiste suurus peaks eelkõige näitama seda, milline on linnuse ehitamiseks kulutatud tööhulk, see aga omakorda ehitustööde korraldaja(te) administratiivset haaret ja võimekust. On selge, et väikese neemiku „lukustamine“ 10 meetrit pika ja 2 meetrit kõrge otsavalliga on jõukohane ühele-kahele perele, samas kui maalinnade suurte ringvallide kuhjamine nõudis märksa suuremat hulka töölisi (kas see tehti orja-, teo- või talgutöö abil, ei ole võimalik arheoloogiliste meetoditega välja selgitada, senised arvamused on sõltunud arvaaja maailmavaatest). Skandinaavias ja Soomes on tehtud ka vastavasisulisi arvutusi, mille kohaselt linnuste ehitamine nõuab tavaliselt arvatust

märksa vähem inimtöötunde (Taavitsainen 1990, 148–151). Näiteks nõudnud Gotlandil asuva 12 ha suuruse Torsburgeni linnuse vallide ehitamine 100–200 mehe tööd paari kuu jooksul (Engström 1984, 123). Selliseid arvutusi on kasutatud argumendina väitmaks, et ka suuri ja võimsaid linnuseid võisid väikesed kogukonnad sõjaohu ähvardusel kiiresti rajada ning et linnused ei eelda sugugi eliidi kohalolu (Taavitsainen 1990, 148–151). Minu hinnangul on nad siiski jätnud arvestamata, et igasuguse sellise töö juures on vaja paratamatult organiseerimist. Kümnete põllutööst eemalolevate meeste toitmine terve suve jooksul ei ole ellujäämise piiril võitleva talupoegkonna jaoks kerge asi. Palju lihtsam on seda organiseerida suurmaavaldajal teotöö abil.

Minu tehtud arvutused jäävad muidugi väga pealispindseks, sest ma ei lähtu säilinud vallide ruumalast või massist, vaid sellistest mõõtmetest nagu suhteline kõrgus, laius ja pikkus. Kindlustuste rajamise ajal lisandus mullatöödele ka puust kaitserajatiste ehitamine, mille mahu hindamine on veelgi keerulisem. Neid probleeme arvesse võttes olen teinud ka suhteliselt lihtsa jaotuse – väikese-, keskmise- ja suuremõõdulised kaitseehitised. Väikesemõõdulistele on iseloomulik ainult otsavall ja kraav, kaks otsavalli või väga madal, kuni 1 m kõrge¹⁴ ringvall ümber väikese linnuse. Keskmisemõõdulisteks kindlustusteks on madal (kuni 3 m kõrge) ringvall või kaks kõrget (umbes 4 m kõrge) otsavalli. Suuremõõduliste hulka kuuluvad kolmeosalised linnused või kõrge (alates 5 m) ringvalliga linnused.

14 Olen arvestanud mõõte välisnõlvalt ja tänapäevaks säilinud valli kõrgust.

Joonis 5. Viikingiaegsete ja hilisrauaaegsete linnuste kaitseehitiste mahukuse võrdlus.

Figure 5. The comparison of Viking Age (blue) and Late Iron Age (red) hillforts by volume of their defensive structures.

Ka see arvutus kinnitab üldjoontes varasemaid tähelepanekuid. Viikingiaegsete linnuste kindlustused on üldiselt nõrgad ja väikesemahulised (vaid Kuusalu Pajulinna kindlustusi võib liigitada mahult keskmiste kategooriasse), samas kui hilisrauaaegsete linnuste puhul on mõnikord läbi viidud üsnagi suuremahulisi kindlustustöid. Sellegipoolest on hilisrauaajal kasutusel olnud ka suur hulk väikeste kindlustustega linnuseid.

Läbiviidud analüüsi kokkuvõtteks võib öelda, et tehtud arvutused kinnitavad seniste uurijate tähelepanekuid. Arvestades, et suurem osa viikingiaegsetest linnustest jäeti 11. sajandil maha ning suuremal osal hilisrauaaegsetest linnustest ei olnud viikingiaegset eelkäijat, võib tõdeda, et 11. sajandil tõepoolest toimus linnuste nihe. Samas ilmnes, et olulised muutused toimusid linnustevõrgustikus ka 12. sajandil. Kõige ähmasem trend oli muutus ajutiselt asustatud ja püsivalt asustatud linnuste vahekorras, mille puhul võib ainult väita, et hilisrauaajal oli püsivalt asustatud linnuseid mõnevõrra rohkem. Märksa selgemalt ilmnemised järgmised eristused:

- viikingiaegsed linnusest ja sellega liituvast asulast koosnevad kompleksid vs hilisrauaaegsed ilma ava-asulata linnused (mis ühtlasi kinnitab „linnus-asula

süsteemi lagunemise“ kontseptsiooni paikapidavust)

- viikingiaegsed väikese õuepindalaga ja väikesemahuliste kindlustustega linnused
vs hilisrauaaegsed suure õuepindalaga ja tugevalt kindlustatud linnused.

5. Võimalike seletusvariantide analüüs

Nagu öeldakse, on iga uus hästiunustatud vana. Olen veendunud, et kõik või vähemalt peaaegu kõik õiged põhjendused linnuste nihkele on varasemas historiograafias juba välja käidud, minul tuleb need aga omavahel tervikuks sünteesida ning võimalikele vastuoludele lahendused leida. Järgnevalt analüüsin erinevaid toimunud protsessidele väljapakutud põhjendusi ning üritan välja selgitada, mil moel on nad vastavuses tegeliku arheoloogilise materjaliga.

5.1 Esimene muistne vabadusvõitlus?

On uurijaid, kes on seostanud linnuste mahajätmist ennekõike sõjalise sissetungiga väljaspoolt. Kõige enam on kõneainet pakkunud muidugi vene leetopissides kajastatud teated mitmest Kiievi-Vene riigi aladelt korraldatud sõjaretkest tšuudide vastu vahemikus 1030–1061 (vt lähemalt Vahtre 1992; Tvauri 2001; Mäesalu 2012). Nii tõestatud kui tõestamata retki arvesse võttes võis olla tegemist umbes viie (aga võib-olla ka enama) venelaste poolt korraldatud sõjaretkega aastatel 1030, 1032¹⁵, 1054 (kaks retke) ja 1060¹⁶ ning ühe eestlaste (kroonikas „sossolite“) ¹⁷ vasturetkega 1061. aastal, mis tervikuna puudutasid alasid Kagu-Eestist Harjumaani. Võib veel lisada, et üldse esimene Vene leetopissides mainitud sõjakäik tšuudide¹⁸ vastu toimus 997. aastal (Tvauri 2001, 220). Rahvuslikus historiograafias on toimunut nimetatud ka eestlaste esimeseks muistseks vabadusvõitluseks (Vahtre 1992).

15 Pean silmas Paul Johanseni teooriat Tallinna lähistel toimunud „Raudsete Väravate“ lahingust, mis aga pole ajaloolaste üldsuse poolt tunnustust leidnud (vt Mäesalu 2012, 199 ja seal viidatud kirjandus).

16 Vaata ka Andres Tvauri väljapakutud täpsustusi kroonika dateeringutele (Tvauri 2001, 215–229).

17 Sossoliteks on peetud nii sakalasi, põhjaeestlasi, kui saarlasi, aga ka nn maarahvast (vt Tvauri 2001, 227–229 ja seal viidatud kirjandus).

18 Etnonüüm eestlaste ja idapoolsemate läänemeresoomlaste kohta (vt Tvauri 2001, 220–222 ja seal viidatud kirjandus).

Kagu-Eesti puhul on Heiki Valk põhjendanud, et Kagu-Eestis vähenes linnuste arv üleminekul viikingiajast hilisrauaaega seetõttu, et Jaroslavi sõjaretke või hilisema Jurjevist lähtunud valitsemise jooksul väiksemad keskused hävitati (Валк 2009). Jaroslavi retkega on mõnede Põhja-Tartumaa linnuste mahajätmist 11. sajandil põhjendanud Ain Lavi (2002). Keskuste hävitamist just Vene vägede poolt on siiski võimatu tõestada, sest see ei kajastu kirjalikes allikates ning sellest perioodist pärinevaid venepäraseid nooleotsi on Lõuna-Eesti linnustest leitud vaid Tartust ja Otepäält ning skandinaaviapäraseid Tartust, Otepäält ja Rõugest (Mäesalu 1989; Ain Mäesalu kommentaar 19.05.2013). Arvestades, et paljudel Lõuna-Eesti linnustel on mitmeid, sageli viikingiaega või isegi keskmissse rauaega dateeritud põlengukihte,¹⁹ siis tuleb pidada täiesti tõenäoliseks mahapõletamise põhjuseks ka linnusepealike omavahelisi sõjalisi kokkupõrkeid.²⁰ Võib-olla muutsid olukorra teravaks, n-ö nullsumma mänguks muutused laiemas kaubandussüsteemis (vt allpool). Teisalt on jälle võimalik, et Tartus paikneva venelaste tugipunkti vastu koondus mingisugune vastasrinne (näiteks Otepää kui kõige tugevama keskuse juhitud), mis hävitas venelastega koostööd teinud keskusi.

Ida poolt lähtunud retkedele võib lisada ka mõned sõjakäigud lääne poolt, mille kohta pole paraku enamat teada kui lakoonilised ja kaheldava väärtusega märked kroonikates: Norra kuninga Olav Püha sõjaretk Saaremaale 1008. aastal, Taani kuningas Knud Suur taltsutamas noorpõlves (enne 1018. aastat) eestlaste ja sembide „hirmsat piraaditööd“ ning 11. sajandi lõpu kohta käiv teade, et Taani kuningas Knud Püha hävitas põhjalikult ära kurelaste, semgalite ja eestlaste riigid (Mäesalu jt 2007: 1008–1080). Juhul kui sellised retked üldse aset leidsid, on nende sihtkohad allikates piisavalt umbmäärased, et väita võib mida tahes. Nii oleks kahtlemata mugav panna kõik läänepoolses Eestis 11. sajandil maha jäetud linnused nende retkede arvele. Iru ja Purtse Tarakalda linnustelt on leitud ka skandinaaviapäraseid nooleotsi (Lang 1996, 94; , kuid nende taga olevad sõjaretked ei ole nähtavasti kaugemale sisemaale ulatunud ning kogu muutust sel moel seletada pole ilmselt võimalik.

¹⁹ Näiteks Rõuge linnus on põlengukihtide järgi otsustades põlenud viis korda (Lillak & Valk 2009).

²⁰ Muidugi ei saa välistada ka näiteks balti hõimudest naabrite sooritatud sõjaretki.

Sõjalisi põhjusi linnuste nihkeks toetavad ka lääneslaavi alade linnuseid uurinud saksa arheoloog Sebastian Bratheri tähelepanekud. Linnamägede vallidest võetud dendrodateeringutele viidates väidab ta, et varaste linnuste rajamist lääneslaavlaste juures ei põhjustanud sotsiaalne diferentseerumine. Linnuseid rajati teatud kindlatel perioodidel, mida saab kokku viia ajaloolistest allikatest teadaolevate sakside sõjakäikudega, ent need jäid keskustena püsima ainult siis, kui oht oli piisavalt pikaajaline (Brather 2006, 50).

Võib arvata, et naaberrahvaste sõjakäigud aitasid muutuste vormistamisele kaasa, andes tõusvale eliidile soodsa argumendi, mille najal võimu enda kätte koondada. Peab siiski nentima, et muutuste põhjused olid siiski kusagil mujal või vähemalt ei olnud välisoht muutuste ainsaks põhjuseks, sest vahepeal hävitatud või mahajäetud keskusi 1061. aasta järel ei taastatud (mida nendib ka Heiki Valk ise, Балк 2009, 402).

5.2 Suuremad sõjaväed = suuremad linnused?

Kuivõrd linnuste näol on tegemist sõjaliste rajatistega, on mõned uurijad seostanud muutusi linnuste välisilmes ja paiknemisvõrgustikus ka muutunud sõjapidamisviisidega. Kui viikingiajale olid iseloomulikud ajutised röövretked suhteliselt väikese arvu sõdalastega, siis hilisrauaajal muutusid sõjaväed suuremaks ning sõjaline oht pidevamaks (Lang 2007, 227). Sõjavägede suurenemine käis ilmselt käsikäes riigivõimu tugevnemisega nii Vana-Venes kui Skandinaavias, viimases näiteks kujunes just sel perioodil *ledung*-laevastiku süsteem (Knut 2008, 184). Miks mitte vaadelda Lääne-Eesti maalinnu kaitse-ehitistena just *ledung*-laevastike retkede vastu?

Suuremad linnused võimaldasid pealikel paremini kaitsta oma käsitöolistest sõltlasi ja nende vara, mis olid varem jäänud müüride kaitse alt välja, kuid see oli ilmselt pigem protsessi kõrvalsaadus. Suuremad linnused (kuivõrd nad olid püsivalt asustatud) viitavad juba iseenesest sellele, et need nõudsid suuremate kaitsemeeskondade

ülalpidamist.²¹ Kui viikingiaja väikeste linnuste puhul võis piisata ka pealiku väikesearvulisest isiklikust kaaskonnast, sisuliselt laiendatud perest (mille liikmed olid ilmselt pealiku sugulased – vennad, väimehed, kälimehed jne), siis hilisrauaaja maalinnu asustas ja kaitses juba märksa suurem meeskond (mille liikmeid võeti küllap ka lihtrahva seast). Lisaks sellele kogunes linnustesse piiramiste korral täiendav rahvahulk.

Kordan teoreetilist tausta tutvustavas peatükis mainitud, et enamik muinasaja lõpu linnuseid ei olnud mõeldud kogu rahva pelgupaigaks vaenuvägede vastu. Arvestades piiratava linnuse väheseid ressursse, oli mõistlik sinna piiramise ajaks varjule võtta maksimaalselt palju sõjakõlbulikke mehi ja minimaalselt muud elanikkonda. Seega võiks sõnastada nii, et lisaks alalisele kaitsameeskonnale mehitati linnus sõja korral ka talupoegadest värvatud maakaitseväge. Võimalik, et just siin peitub keskaegsetest allikatest *malewa* nime all tuntud institutsiooni algupära. Olid ju suure õuepindalaga maalinnad selliste üksuste koondamiseks ka sobivad turvalised paigad (linnused olid peamisteks maakaitsevägede ja välisretkede minevate üksuste koondamispaikadeks ka keskajal, vt Lätte 2011, 27). Kui maakaitsevägi oli linnusesse kogunenud, tekkis maad rüüstaval vaenlasel probleem – linnus oli ründamiseks liiga tugevalt mehitatud, teisalt ei saanud seal peituvat sõjaväge eirates edasi rüüstata ja üksusi hajutada, kuna maakaitsevägi võis iga hetk linnusest välja rünnata.

Otsest tõendusmaterjali sellise arutluse kasuks tuua on muidugi raske,²² rõhutaksin vaid seda, et sõjavägede suurenemine naabermaades pidi mõjutama ka siinset sõjalist organisatsiooni ning et kui lihtrahval polnud linnusesse asja, pidi mingi vägi need suured õued ometi täitma ja pikki valle kaitsma.

21 Paraku on see teema Eesti arheoloogias niivõrd väheuuritud, et mul ei ole võimalik toetuda ühelegi olemasolevale käsitlusele. Mulle näib, et üldise ettekujutuse järgi on kogu sõjalist organisatsiooni seostatud vaid sõja-aja tegevustega, mina aga olen veendunud, et linnuste kaitserajatised olid mingi üliku kaaskonnal põhineva valvega mehitatud ka rahuajal, kasvõi selleks, et kaitsta viljaaitasid ja muud varandust varaste eest.

22 Siin tuleb jällegi ilmsiks sõjaliste kaaskondade teema vähene uuritus Eesti arheoloogias, mis on seni piirdunud vaid nentimisega, et hiljemalt 12. sajandiks oli olemas mingisugune ratsanike seisus või sõjaline staatusrühm (Konsa 2003, 131).

5.3 Muutuvad kaubandussuhted?

Ivar Leimus ja Mauri Kiudsoo on esitanud teooria, mille kohaselt Kagu-Eesti piirkond oli viikingiaja alguses väga aktiivne mööda Venemaa veeteid kulgenud koprakaubanduses Araabia ja Kesk-Aasia maadega. Aastatuhande vahetuse paiku aga kandus koprakaubanduse raskuspunkt üle Väina jõe, mis põhjustas Kagu-Eesti suurnike vaesumise ja linnuste mahajätmise (Leimus & Kiudsoo 2004). Kui vaadeldagi linnuseid omamoodi äriettevõtetena, kõlab soodsa konjunktuuri kadumine üsnagi veenva põhjendusena. Kokkukuivanud sissetulekute pärast konkureerivad ülikud hävitasid omavahelises võitluses üksteise linnused ning alles jäid vaid tugevamad. Samas ei põhjenda see jällegi kogu Eestis toimunud muutusi, sest muude piirkondade linnustest pole leitud tõendeid mastaapsest koprakaubandusest.

Ometi toimus 10.–11. sajandi vahetusel Põhja-Euroopas ka sootuks laiem muutus kaubanduses (Leimus 2007). 960. aastatel katkes järsult mündihõbeda vool Araabiamaadest Põhjalasse. Umbes samal ajal hakkasid dirhemeid asendama Lääne-Euroopas vermitud mündid, saksa denaariid ja anglosaksi pennid. Viikingiaja aktiivne kaubandus Idapeel Põhjale ja Araabiamaade vahel asendus üsna kiirelt Läänemere-kaubandusega (samas).

Küllap mõjutasid kirjeldatud muutused ka kohaliku tasandi kaubandust. Kaubateed võisid isegi üldjoontes samaks jääda, kuivõrd veovahendite osas meile teadaolevalt põhimõttelist arengut ei toimunud ning soodsaid veeteid on Eesti alal suhteliselt piiratud hulk. Küll aga juhiks tähelepanu sellele, et muinasaegne kaubandus toetus suuresti isiklikele suhetele. Võimalik, et need, kes haarasid uutest võimalustest kinni ja hakkasid läänepoolsete aladega kauplema, ei olnud samad isikud, kel olid vanad sidemed idapoolsete aladega. Seetõttu võib arvata, et need, kes kiiresti muutuvates oludes suutsid end siduda tõusvate kaubapartneritega, said kiirelt jõukaks ja mõjuvõimsaks, teised, kes klammerdusid vanade, tõrkuvate sidemete külge, leidsid end peagi vaesusest. Küllap

juhtus sedagi, et mõni varasemate kaubavoogude seisukohalt keskem piirkond jäi uutes oludes ääremaa rolli ning kiratses. Sellist varianti on Ivar Leimus pidanud tõenäoliseks Võrumaa puhul (Leimus 2009).

Ometigi ei paku see mõte rahuldavat põhjendust, miks muutus linnuse kui asustusüksuse sisemine struktuur ehk miks kadusid linnuste jalamilt asulad. Viitaksin küll sellisele sarnasusele, et viikingiaegsed linnus-asulad oma ülalinnast ja alalinnast koosneva struktuuriga on iseloomulikud just Ida-Euroopa metsavööndile ning ka hilisemale Vana-Vene linnale, samas kui vähemalt hilisrauaaegsed Ranniku-Eesti maalinnad oma müüridele vahele suletud asumiga meenutavad keskaegseid Euroopa linnu. Samas ei oska ma jällegi seletada, kuidas võinuks pööre kaubanduses kaasa tuua uue „linnaplaneeringu“ ülevõtmise.

Kaubanduse muutusele rõhudes jääb põhjendamata, miks paljud neist suurtest ja võimsatest maalinnadest (näiteks Soontagana, Varbola Jaanilinn, Kärla Lihulinn) asuvad nii asustuse kui ühenduste suhtes täiesti perifeerselt. On kummaline, et sellised võimukeskused ei asunud mõnel kaubanduse tuiksoonel, millest matti võtta. See on täiesti erinev näiteks sellistest Läti alal asuvatest linnustest nagu Mežotne ja Daugmale, mis asuvad suurte laevatatavate jõgede, vastavalt Lielupe ja Väina jõe ääres. Tõsi, Kersti Markus on üritanud näidata, et Varbola oli rahvusvahelise tähtsusega kaubanduskeskus ning ühendatud muu maailmaga Kasari jõe lisajõe Vardi kaudu (Markus 2007, 16).²³ Kuid isegi juhul kui nimetatud jõgi oli toona veerikkam, on raske mõista, kust kuhu need kaubateed kulgesid, mille ristumispunktis Varbola oleks pidanud paiknema. Kindlasti tegeleti kõnealustes maalinnades kaubandusega (sellele viitavad näiteks mündileiud ning Soontaganast leitud kolme hõbedakaalude komplekti osi), kusjuures veeteede asemel võisid tähtsamat rolli mängida taliteed, kuid ei kaubanduse vajadused ega veel vähem paiknemine muu viljelusmajandusliku asustuse suhtes ei määranud seda, kuhu linnused rajati. Niisiis ei saa kaubandusega ilmselt seletada

²³ Ka Soontagana maalinna ja Kärla Lihulinna puhul on sarnaseid võimalusi arutatud. Soontagana linnusest olevat praeguse Avaste soo kohal asunud jõekest mööda võinud paatidega pääseda umbes 8 km kaugusel paiknevasse Kasari jõkke (Ain Mäesalu märkus töö juhendamisel, 26.03.2013). Ka Lihulinn olevat kunagi olnud väikeste veeteedega laiemasse kaubandusvõrgustikku ühendatud (Jüri Peets suuliselt autorile, 20.07.2011).

linnuste nihet tervikuna, kuid see võis ühiskonna struktuuri raputada, valitsevaid pingeid võimendada ning keskuste või suguvõsade omavahelisi võimu- ja varakussuhteid muuta.

Üksikute juhtumite puhul võis mõne linnuse mahajätmist mõjutada ka maatõus ja suuremate laevade kasutuselevõtt (Skre 2008, 85; Mägi 2007), kuid arvestades, et vähesed Eesti linnused on olnud merelt ligipääsetavad, ei saa seda pidada üldiseks.

5.4 Sisemine võimuvõitlus?

Viimasel kahel aastakümnel on linnuste nihet põhjendatud kõige enam ühiskonnasisese võimuvõitlusega, mille tulemusena osa senisest eliidist jäeti kõrvale ning esile kerkisid tugevamad keskused ja ülikusuguvõsad. Sellel põhjendusel on kahtlemata tugevaid pooltargumente.

Esiteks on noorema rauaaja linnused vähemalt samal määral võimukeskused kui kaitserajatised. Teiseks argumendiks võiks olla seegi, et sarnased protsessid on esiajaloo viimastel perioodidel toimunud teisteski piirkondades, kus järgmise etapina võib juba rääkida varariiklikust arenguetapist (vt ülal, ptk 3).

Samas ei ole seegi põhjendus probleemidest täiesti vaba. Esiteks ei seleta ülikutevaheline võimuvõitlus seda, miks kadusid järsku linnuste eest asulad, erinevalt näiteks Lätist ja Leedust, kus linnused ehitati lihtsalt tugevamaks ja võimsamaks (vt ptk 3). Valter Lang on küll esitanud üpris veenva väite, et nii oli linnuse-elanikel võimalik rõhutada ruumiliselt oma üleolekut ava-asulate elanikest (Lang 2012b, 215–216), kuid sealjuures jääb mõistmatuks, miks Läti ja Leedu alade ülikutel sellist enese manifesteerimise vajadust polnud.

Veel suurem küsimärk kerkib, kui vaadelda arheoloogilist materjali laiemalt. Juhul kui üks ülikute klass kehtestas end teiste üle, oleks ootuspärane näha selle manifesteerimist

ja püüet uut olukorda legitimeerida ka näiteks matustes. Näiteks sellisel moel, et kalmeid või kalmetesse maetuid on vähem, aga see-eest on nende panused rikkalikumad või kalmestruktuurid võimsamad. Samas ei ole Eesti noorema rauaaja kalmetes täheldatud ühtki n-ö „vürstlikku matust“, mis on näiteks iseloomulikud rahvasterännuaja Skandinaaviale (Hedeager 1992) ja Leedule (Lang 2007). Sellise ootuspärase legitimatsiooniperioodi võiks küll leida rikkaliku materjaliga rahvasterännuaegetest kalmetest (nt Proosa, Lepna, Paju, Kirimäe; vt Tvauri 2012, 264–265, 277–280), kuid see on ajaliselt liiga kaugel, et olla veel 11. sajandi oludes asjakohane.

On küll selge, et kalmetesse on maetud vaid väike osa ühiskonnast (Jonuks 2009, 276), kuid see on siiski kaugelt liiga lai, et saaks rääkida paarikümnestki väikevürstist. Samuti ei saa kusagil täheldada erilist prestiižesemete kontsentratsiooni või imposantseid sõdalasmatusi rikkaliku relvakomplektiga. Üksikuid uhkeid panuseid ja üksikuid relvi leidub, kuid nende põhjal saab väita vaid individualistlike tendentside kasvu (vt Jonuks 2009, 312–313), ei enam. Teistsuguseks probleemseks näiteks võib tuua Eesti kontekstis üpris rikkalike panustega hilisrauaaegse Kukruse laibakalmistu, mida ei ole suudetud seostada ühegi linnusega (Lõhmus jt 2011, 103–104). Kõik see on võimaldanud ja võimaldab ikka veel väita, et muinasaja lõpu Eesti oli suhteliselt egalitaarne, kaasaegse Ojamaa või Islandiga võrreldav ühiskond, mille ülemise kihi moodustasid lihtsalt jõukad talupojad (Tõnisson 1994a, 390) ning kus linnused rajati kollektiivsel alusel. Mõistagi on matuste ja surmakultuuri tõlgendamine palju keerulisem kui lihtsalt üks-ühesed seosed panuste rohkuse ja maetu varakuse vahel. Näiteks on ka täiesti võimalik (eriti põletusmatuste puhul), et kõige olulisemad eliidi matust teistest eristavad matuserituaali jooned ei ole arheoloogilises materjalis jälgitavad. Samas ei saa ülalmainitud probleemi enne eirata, kui matusekombestiku põhjalikum analüüs pole näidanud, et eliidi sisene hierarhia hilisrauaaja matustes kuidagi siiski kajastub.

Tõsi, hilisrauaaja matmiskommetele on iseloomulik heterogeensus, mida on rooma rauaajal, oletatavas varase riigi kujunemise faasis täheldatud ka Taanis (Hedeager

1992). Selles kontekstis on Valter Lang (Lang 1996, 511) rääkinud konkureerivatest ideoloogiatest hilisrauaajal (kivivarekalmete ideoloogia ja maa-aluste laibakalmistute ideoloogia), kuid tal ei ole õnnestunud siduda neid mingi kildkonna võimutaotlustega. Lang nendib vaid, et laibakalmeid võiks seostada kristluse mõjudega, kivivarekalmeid näeb ta aga paganliku vastukäiguna. Mõlemad traditsioonid olevat aga iseloomult pigem tegelikke suhteid maskeerivad ning suunatud egalitaarsuse manifesteerimisele (samas).

Lisaks neile traditsioonidele esineb hilisrauaajal veel järelmatmist tarandkalmetesse. Just see matmisviis võiks uue eliidi legitimatsiooni võrrandisse kõige paremini sobida. Esiteks on tarandkalmetesse viidud vaid üksikuid surnuid, mis võiks tähistada selle matmisviisi eksklusiivsust ja prestiižsust (Jonuks 2009, 274). Teiseks võidi tarandkalmete abil elav pealikusugu siduda mõne väidetavalt kalmesse maetud müütilise kangelasega (samas). Võib-olla piisas müütilisest esivanemast staatuse legitimeerimiseks, nii et prestiižkaupade ja relvadega manifesteerimine polnudki vajalik? Samas jääb siiski arusaamatuks, miks ei peetud vajalikuks madalama astme eliidi (kellega võiks sel juhul siduda ülejäänud nähtavat matusekultuuri – kivi- ja laibakalmeid) eneseteadvust kuidagi alla suruda.

Võimalik, et sellise raskesti tõlgendatava olukorra taga tuleks näha mingit ühiskondlikku eripära. Marika Mägi on 13. sajandi algusest pärinevale liivi-latgali õigusele ning hilisrauaaegsetele rikkalikele naisematustele toetudes väitnud, et rauaaja lõpu eesti ja liivi (ja võib-olla laiemalt läänemeresoome) ühiskond oli matrilineaarne, s.t. pärimine toimus naisliini pidi (Mägi 2009). Mägi märgib, et võrdsemad suhted sugupoolte vahel (mis tunduvad Eesti hilisrauaaja matustes üsna ilmsed) langevad tihti kokku võrdsemate suhetega ühiskonnas (samas). Selle põhjal võiks oletada, et etnilistest eripäradest tingitud matrilineaarne pärimiskord ja tugevamate sugukondlike suhete püsimine vältisid läänemeresoomlaste juures sellise võistlemisele suunatud sõjamehe-ideaali domineerimist nagu näiteks Skandinaavias rahvasterännuajast viikingiaja lõpuni (Mägi 2007b). See aga omakorda tähendas arvatavasti vähem agressiivsust ühiskonna sisepingete lahendamisel. Täiendavat rolli võis mängida ka näiteks see, et matrilinearse-matrilokaalse korralduse puhul täideti liidri roll suguvõssa

väljaspoolt kutsutud meestega.²⁴ See aga tingis ilmselt selle, et võimuvõitluses alla jäänud suguvõsade staatust ei olnud otstarbekas liialt nõrgestada – just nende seast oli kõige tõenäolisem leida seisusekohaseid mehi oma suguvõsa pärimisõigusega naistele ehk tulevase juhte. Täpsemalt on seda mõttekäiku praegu raske argumenteerida, minu hinnangul oleks vaja matrilineaarsuse küsimust ja selle mõju ühiskonnakorraldusele põhjalikumalt analüüsida, see aga ei mahuks käesoleva töö piiresse.

5.5 Talurahva ülestõus?

See võib kõlada veidralt või ootamatult, aga olgem demokraatlikud ja võtkem arvesse erinevaid variante. 1955. aastal ilmunud „Eesti NSV ajaloo“ on Artur Vassar seostanud 1061. aasta sossolite sõjaretket feodalismivastaste ülestõusudega mujal Venemaal (ENSV ajalugu, 97–98). Ilmselgelt on tegemist täiesti argumenteerimata väitega, mis on tingitud ajaloosündmuste surumisega marksistlikku tõlgendusraami. Pole toodud ühtegi arheoloogilisel ega kirjalike allikate materjalil põhinevat seletust, kuidas ülestõusuni viinud olud olid üldse tekkinud. Ka arusaam feodalismivastastest ülestõusudest Venemaal on suuresti marksistlike uurijate väljamõeldis, tänapäeval räägitakse pigem väljaastumistest sundristimise vastu (Sergejev & Vseviov 2002, 93).

Samas ei saa talurahva ülestõuse muinasajal ka täiesti võimatuks pidada, ühte sellist juhtumit on kirjeldatud näiteks Ynglingite saagas, kus põgenenud ori algatas ülestõusu svealaste kuninga vastu (YS: XXVI). Kujutame nüüd ette, et viikingiaegsete ülikute rõhumisest väsinud rahvas pöördus valitsejate vastu, hävitas nende linnused ning rajas nende asemele suurte rahvahulkade kaitseks mõeldud kindlused.²⁵ Niimoodi oleks võimalik põhjendada nii linnuste mahajätmist, uute rajamist kui ka seda, miks

24 Nagu Marika Mägi etnograafiliste paralleelide põhjal ka rõhutab, ei tähenda matrilineaarne ühiskond peaaegu mingit kunagi naiste võimu, vaid juhiks on ikkagi mees, olgu ta siis pärimisõigusega naise abikaasa, vend või muu meessugulane. Pean kõige tõenäolisemaks varianti, et selleks oli naise abikaasa, kes pidi tulema mõnest teisest suguvõsast.

25 Umbes sarnase skeemi on hiljuti esitanud asjaarmastaja Meevo Ruus, selle erandiga, et tema on viikingiaegsete linnuste ülikuid pidanud baltlasteks, kes 11. sajandi sündmustega maalt välja tõrjuti (Ruus 2010).

hilisrauaaja matmiskombed näivad viitavat egalitaarsele talupojaühiskonnale.

Ometi peavad sügavalt vasakpoolse maailmavaatega lugejad pettuma – selline lahenduskäik tõstatab rohkem küsimusi kui ta vastab. Esiteks peab mainima, et hilisrauaaeg ei ole matmiskommetes millegi poolest võrdsem kui viikingiaeg või vähemalt ei tunne me ka viikingiajast „vürstlikke matuseid“, mis võimaldaksid väita eriti domineerivat viikingiaegset eliiti ja egalitaarset hilisrauaaega. Teiseks on hilisrauaaegsed linnused püsivalt asustatud. Arvestades, et linnuste arheoloogiline materjal erineb oluliselt ava-asulate materjalist käsitöö ja sõjandusega seotud leidude rohkuse poolest (vt Tvauri 2002), viitab see ikkagi sealsete asukate kõrgemale staatusele ja siinkohal kehtib täielikult Priit Ligi öeldu:

Ühed olid need, kes seal [linnuses] iga päev elasid ja kamandasid, teised aga need, kes ei elanud ega kamandanud. See igapäevane „sikke lammastest“ lahutav sotsiaalne praktika oli ühiskondliku seisundi konsolideerimisel kahtlemata väga efektiivne. (Ligi 1995, 232)

6. Süntees ehk mis siis ikkagi toimus

6.1 Sündmused kirjeldava mudeli järgi

6.1.1 Olukord enne

Viikingiajale olid iseloomulikud suhteliselt väikeste kindlustustega linnused, mille jalamil paiknesid asulad. Valter Langi järgi oli tegemist tugevnevate ülikusuguvõsade kantsidega, mis tõmbasid oma ressurssidega ligi inimesi nii lähikonnast kui ka kaugemalt (Lang 2000, 281–282). Ilmselt olid selle perioodi sõjaväed peamiselt küllaltki väikesed ning põhiliseks taktikaks olid kiired ja ootamatud retked rikkamate asulate ja linnuste vastu (Mäesalu 1996, 104). Selliste rünnakute vastu piisas enamasti väikesemahulistest kindlustustest (sageli vaid kaitsetara ja üks vall neemiku maapoolses küljes), mille taha võisid varjuda ka ava-asula elanikud (samas).

Selliste kindlustuste ehitamine ja mehitamine oli ilmselt linnus-asula elanikele endile igati jõukohane. Kuna linnus-asulad paiknesid valdavalt viljelusmaade lähistel ning nende rahvaarv ei olnud väga suur (Tvauri 2012, 314), siis on põhjust arvata, et nad elatasid end suuresti ise ära (tõendeid põllumajanduse ja kalapüügi tegelemisest on linnustelt ka leitud, vt Tõnisson 1992a, 82–87).²⁶ Niisiis puuduvad tõendid, mis viitaksid sellele, et linnuse elanikkond oleks tingimata pidanud sõltuma laiema ümbruskonna tööjõust.

Ometi on olemas selgeid tõendeid sellest, et linnus-asulates tegeleti märksa suuremas mahus käsitööga, sealhulgas ka näiteks pronksivalamisega, millest ava-asulates järgi ei

²⁶ Lisaks tootsin välja, et need Virumaa külad, mille juures asuvad I a.t. teise poole linnused, on Taani Hindamisraamatu järgi keskmisest rahvarohkemad (Tamla 1996, 238). See võiks olla viide sellele, et linnus-asulad kujunesid just parematel viljelusmaadel, kus olid võimalused tihedama asustuse tekkeks.

ole (Tvauri 2002). Samuti viitavad mündileiud linnustelt, et linnused on osalenud ka väliskaubanduses (samas). Ilmselt vahendasid linnus-asulate elanikud kaugemalt tulnud kaupu ümbritsevatele ava-asulate elanikele ning pakkusid neile ka oma käsitöötoodangut. Tekib aga küsimus – mida linnus-asula elanikud selle eest vastu said? Ilmselt oli ava-asumatel nende ees maksukohustus. Lõuna-Eesti puhul võib arvata, et seda kohustust täideti muuhulgas kopranahkades, mida ülikud siis omakorda suurematesse keskustesse vahendasid (Leimus & Kiudsoo 2004). Sellele lisandusid kindlasti ka erinevad põllumajandussaadused. Ilmselt polnud aga linnuses elanud ülikusuguvõsale vähem tähtis see, et prestiižkaupade laialijaotamine andis õigustuse ja kinnituse nende juhtivale positsioonile.

Linnustevõrgustiku ajutist tihedust (nt Lõuna-Eestis) ja ühetaolisust (s.t. kõik linnused ja linnus-asula kompleksid on üsna üheilmelised, erinevused on eelkõige suuruses) arvestades nõustun Andres Tvauriga, kes arvab, et viikingiajal oli ülikkond veel üheastmeline (Tvauri 2012, 319–320). See tähendab ka seda, et linnuses elanud ülikusuguvõsa ja ava-asulate talupoegade maksusuhe oli veel otsene ja isiklik, erinevalt hilisrauaajast (vt allpool).

Torkab ka silma, et mõnes piirkonnas on viikingiaegne linnustevõrgustik väga tihe (nt Kagu-Eesti), teisel on linnuseid suhteliselt vähe (nt Viljandimaa, Harjumaa). Ilmselt on asi ka selles, et linnused ei olnud ainsaks võimukeskuse vormiks. Ilmselt moodustasid sel perioodil nii mõneski piirkonnas olulisima osa võimukeskuste struktuurist hoopis muinasmõisad (vt Mandel 2006; Tvauri 2012, 320–321). Seetõttu ei ürita ma ka lähemalt rekonstrueerida erinevate piirkondade linnuste võrgustikke.

6.1.2 Eeldused

Muutustele lõi soodsa pinna viljelusmajanduse kiire edenemine I aastatuhande lõpusajanditel. Õietolmuanalüüside põhjal toimus kogu Eestis pärast I aastatuhande keskpaiga madalseisu milleniumi lõpus kiire tõus erinevate inimõju tegurite osas

(Tvauri 2012, 311). Põhjuseks võiks tuua tehnilised edusammud põllumajanduses. Kasutusele võeti rauast adraterad, mis võimaldasid üles harida senisest raskemaid muldi ja suuremaid alasid (Lang 2007, 261). Uue maakasutussüsteemina levisid I aastatuhande II pooles ribapõllud (Lang 1996, 489 jj). See omakorda viitab harkadra kasutuselevõtule, mis erinevalt varasemast konksadrast pööras mulla ümber ja tõstis tööviljakust (samas). Oluline oli kindlasti ka siinsetesse karmidesse oludesse hästi sobiva rukki osatähtsuse kiire tõus viljeldavate liikide hulgas (Tvauri 2012, 104).

Põllumajanduse edenemise tagajärjel kasvas rahvaarv ning laienes asustus. Sellele viitab muististe senisest märksa laiem levik (Tõnisson 1992a, 90 jj). Priit Ligi väitel võimaldas rauast adratera kasutuselevõtt üles harida varem inimasustusest puutumata jäänud maid ning põhjustas sisekolonisatsiooni (Ligi 1995, 235). Suurenenud põllumajanduslik toodang tähendas ilmselt ka eliidi poolt ekspluateeritava ülejäägi ning seeläbi ebavõrdsuse suurenemist.

Ribapõldude levik viitab aga sellele, et suurenesid ka olemasolevad asustusüksused ning senised üksiktalud kujunesid järk-järgult ühismaadega küladeks (Lang 1996, 371). Küllap kõigutas seegi muutus aja jooksul ühiskonna sisemist struktuuri ja sotsiaalseid suhteid.

Eelduseks oli kindlasti ka kogu viikingiaja jooksul Eesti ala nii põhjast kui lõunast läbinud aktiivne kaugkaubandus Skandinaaviamaade ning hõbedarikaste Araabiamaade vahel, milles osalesid või vähemalt said osa ka kohalikud elanikud. Küll aga on selge, et kaubateedele ja kaupadele ligipääs ei olnud sugugi võrdne, vaid kasu lõikas sellest ennekõike ikkagi soodsamas lähtepositsioonis vähemus ehk olemasolev eliit, kes elas linnustes. Kaubanduse teel hangitud prestiižkaupade jaotamisega oli neil võimalik veelgi oma positsiooni kindlustada.

6.1.3 Põhjused

Nõustun Priit Ligiga, kes leidis, et uute maade ülesharimine võimaldas pingeid mõneks ajaks leevendada, kuid mitte kauaks (Ligi 1995, 235). Tõenäoliselt kajastavad 10. sajandil taas laiemalt nähtavale tulevad matused ja senisest rikkalikumad panused alanud võimuvõitlust, mis esialgu piirdus veel enese manifesteerimise ja väiksemate kokkupõrgetega.

Samal ajal toimusid olulised muutused suures, kogu Põhja-Euroopat hõlmavas plaanis. Araabiast Põhjamaadesse voolanud hõbe kuivas kokku ja sellega varises kokku kogu viikingiaegne kaubandusvõrgustik. Idatee-kaubanduse toel mõjuvõimsaks saanud eliidi positsioon lõi osaliselt kõikuma, sest nad kaotasid ühe oma olemasolu õigustuse. Kindlasti tihenes ka konkurents väheste allesjäänud rikkuste pärast, nõrgemad keskused jäid kiratsema. Samas tõusis kindlasti esile ka uusi ülikusuguvõsasid, kelle edu põhines uutel, tõusvatele kaubasidemetel ehk kes lõikasid kaubandussüsteemi muutusest kasu.

Samaväärse põhjusena võib tuua riikide kujunemise Skandinaavias ja Vana-Venes, mille ühe tagajärjena muutusid rüüsteretked Eesti alale ulatuslikumaks ning neid sooritanud sõjaväed suuremaks. Nendele ohtudele vastuseismine nõudis senisest tõhusamat ühiskondlikku organiseeritust ehk kõige lihtsama lahendusena sisemist konsolideerumist.

6.1.4 Sündmus

Kõige raskem on arheoloogia põhjal anda ülevaadet sellest, milline oli konkreetne sündmuste kulg. Me teame, et linnuste nihe toimus – linnuseid põletati, jäeti maha, aga rajati ka uusi – ent meil puuduvad andmed konkreetsete asjaolude kohta. Kui välja arvata erinevates kirjalikes allikates väga napisõnaliselt kajastuvad retked (mille täpne analüüs ei kuulu minu töö ülesannete hulka), jääb meil üle rääkida vaid rohkem ja vähem võimalikest strateegiatest konsolideerimise läbiviimiseks. Lisaks sellele näib

olevat veel üks tõendusmaterjal selle kohta, et midagi tähelepanuväärset toimus Eestis 11. sajandi keskel või esimeses pooles:

1020. aasta paiku katkes mündivool Eestisse, taastudes alles 1050. aastatel. Et naabermaadest teame 11. sajandi teisel veerandil arvukalt mündileide (näiteks Eversmüiža aare, tpq 1027, üle 1100 mündi), peaks nende puudumine Eestis viitama mingitele sisepoliitilist laadi põhjusele. (Leimus 1996, 44)

Paraku on sellist mündivoolu katkemist raske tõlgendada. Ühe variandina võiks näha seda, et Kiievi suurvürst Jaroslavi 1030. aasta paiku sooritatud sõjaretke järel nõuti Eesti alalt sisse niivõrd suured maksud, et kõik olemasolevad säästud kasutati ära ja uusi mõne aja jooksul ei tekkinud. Teisalt ei ole ju mingeid tõendeid sellest, et Jaroslavi halduslik võim (isegi ajutiseks maksustamiseks) oleks ulatunud üle kogu maa. On ka võimalik, et mündivoolu katkemise põhjused on ikkagi peamiselt kaubanduslikud – näiteks kohanes Eesti ala kaubanduses toimunud muutustega aeglasemini või muutus Väina veetee mingil põhjusel (näiteks kaubanduslike sidemete tihenemise tõttu Bütsantsiga) soositumaks. Kolmanda variandina pakuks välja sellegi, et pidevate sisetülide tõttu oli olukord niivõrd ebastabiilne, et kaupmehed sõitsid Eestist ringiga mööda ja otsisid turvalisemaid sadamaid. Või oli hoopis nii, et kohalikud ülikud vajasisid nii omavahelisteks arveteklaarimiseks kui välisvaenlaste väljaajamiseks nõnda palju vahendeid, et kõik säästud koguti maksudena kokku ja kasutati sõjavägede ülalpidamiseks. Samas kõlab viimane variant pisut anakronistlikult ning lõppeks tekib kõikide variantide puhul küsimus, kuidas on võimalik, et terve Eesti peale aardeid üldse ei kogunenud? Võimalik, et siin mõjusid kõik tegurid üheskoos.²⁷ Igatahes on selge, et 1060. aasta paiku mündivool taastub ja sellele järgneb periood, mil Eesti mündiaarded on tähelepanuväärselt suured ning samal ajal kuivab kokku mündivool teistesse Läänemere maadesse (Leimus 1996, 44).

Kui nüüd kaaluda lähemalt erinevaid võimalikke strateegiaid kriisiolukorras käitumiseks, siis üks olulisemaid tegureid, millele konsolideerumisprotsess sai toetuda,

²⁷ Kogu arutelu põhineb e-kirjavahetusel Ivar Leimusega (27.08.2012).

oli kindlasti välisoht. Julgen isegi arvata, et kui keskmise rauaaja ja viikingiaja väikesed linnus-asulad (põhimõtteliselt kindlustatud mõisad) tekkisid tõepoolest senisest teravamast kihistumise tõttu (Lang 2000, 281) ning rajati peamiselt ülikusuguvõsade enda ressurssidega, siis hilisrauaaegsete suurte linnuste ehitamiseks ja mehitamiseks oli neil vaja enda kontrolli alla saada laiem kogukond. Välisohule apelleerides oli võimalik saavutada see, et maksutulu ja vajalik tööjõud suunati paljude väikeste keskuste ülevõtmise asemel ühe keskuse täiendavaks kindlustamiseks.

Näiteks võis Otepää esiletõusu Lõuna-Eestis tingida näiteks juhtiv roll vastuseisus Kiievi vürstide pealetungile (Otepääd nähtavasti vallutatud ega hävitatud ei ole, küll aga piiratud, vt Mäesalu 1989, 32–33 ja Балк 2009, 396–398). Juhul kui vastasseis oli piisavalt terav, võis näiteks mängida argumentide „kas olete meiega või meie vastu“ ning liiduleppeid (ka abieluliite) ja vägivaldset alistamist kasutades oma võimuala laiendada. Ka Lääne-Eesti ja saarte maalinnade kujunemist seostaksin suurema välisohuga, eelkõige just *ledung*-laevastike retkede ohu tekkega, kuid arvestades linnuste koguarvu kasvu seal piirkonnas ei jõudnud tsentraliseerumine vähemalt esialgu nii kaugele kui näiteks Kagu-Eestis (vt ka allpool).

Keava puhul on räägitud sellest, et linnuse jalamil paiknenud asula nihutati 11. sajandil pisut kaugemale. Valter Lang on pidanud selle põhjuseks linnuseelanike soovi rõhutada oma kõrgemat staatust ruumilise eraldatuse kaudu (Lang 2012b, 216). Sellist sundi võidi aga põhjendada kaitsevajadustega – näiteks sellega, et piiramise ajal oleks vaenlastel võimalik asula majades varju leida.²⁸

Ei tasu arvata, et konsolideerumisprotsess oli täiesti solidaarne ja konstruktiivne, kus kogu tähelepanu pühendati välisohule vastamisele. Arvata võib, et edukamad ja võimsamad suguvõsad üritasid olukorda enda positsiooni kindlustamiseks ära kasutada ja teisi kõrvale tõrjuda. Konkureerivas õhkkonnas juhtus kindlasti sedagi, et väikeste territooriumide üle valitsevad eliidisuguvõsad sõdisid ülemvõimu pärast omavahel ning võimuvõitluse käigus põletati mõned linnused maha või sunniti vastased piiramisega

28 Teatavasti oli keskaegses sõjapidamises tavaliseks, et linna või kindluse kaitsjad põletasid eeslinnused maha, et piirajad ei leiaks seal varjupaika.

alistuma. Alistatud linnuse ülikusuguvõsa sunniti ilmselt mingisse muinasvasalli rolli, kus ta võis säilitada oma suurmaavalduse või isegi linnuse, aga pidi selle abil nüüd kaitsma „senjööri“ huve. Asula elanikud sunniti ilmselt talupoegadeks või koliti ümber võiduka ülikusuguvõsa linnusesse, kus nad liitusid olemasolevate (käsitöölised?) sõltlastega.

6.1.5 Olukord pärast

Statistilisest analüüsist selgus, et linnuste üldarv hilisrauaajal tegelikult suurenes. Tõenäoliselt ei olnud siiski tegemist võimukeskuste arvu suurenemisega, pigem ikka vastupidi. Ilmselt ei osalenud viikingiaja sõjapidamises nii suured väeüksused, et kõik võimukeskused oleksid pidanud muldvallidega kindlustatud olema. Sõjavägede suurenemisega aga tuli võimukeskuste reaalne arv n-ö rohkem nähtavale, sest ühtäkki oli suuri kindlustusi tarvis.

Üldreeglina peab paika, et hilisrauaaegsete linnuste juures asulaid ei ole, kuid siin on ka erandeid. On märkimisväärne, et ava-asulad on selliste keskuste juures, mis on kasutusel juba viikingiajast ning püsivad edasi ka pärast ristisõda (Lihula, Viljandi, Otepää). Maalinna-tüüpi linnustest ei inkorporeerita ühtegi keskaegsesse linnade ja alevite võrgustikku,²⁹ mis näikse viitavat sellele, et need olid ennekõike sõjalis-poliitilised rajatised, mitte kaubanduslikud keskused (vt ka 6.4).

Kolme Lääne-Eesti maalinna – Soontagana, Varbola ja Kärla puhul on üllatav see, et need asuvad viljelusmajanduslikust asustusest ja ühendusteedest väga kaugel. Sarnasel alusel hakati linnuste asupaiku valima ka 12. sajandi Euroopas (Bartlett 2001, 107). Sõjalisest aspektist on asukohavalik vägagi soodne (vaenlasele raskesti ligipääsetav), kuid see põhjustab logistilisi probleeme – kuidas elanikkond ära toita? Näib, et need

²⁹ Teoreetiliselt on mõeldav, et Lihula linnus oli muinasajal maalinna, mis aga keskajal ehitati ümber, nii et seda ei ole võimalik tänapäeval enam täie kindlusega väita. Samas räägib sellele vastu tõsiasi, et Lihula linnuse juures oli ka hilisrauaajal avaasula, mis maalinna mustriga kokku ei sobi.

linnused ei kujunenud võimukeskusteks orgaaniliselt, vaid võeti püsivalt kasutusele siis, kui administratiivne võim oli piisavalt tugev, et suuremalt territooriumilt kogutud maksutuludega oli võimalik elanikkonda ära toita. Võib-olla ei ole siinkohal kohatu tuua võrdlusi riiklike ühendustega, kus rajatakse uusi pealinnu mitte asukoha strateegilisuse pärast, vaid seetõttu, et formaalne eraldatus teistest eliitidest võimaldab uut poliitikat ellu viia ja värvata uuteks ettevõtmisteks uusi sõltlasi (Yoffee 1993, 70). Võib-olla on nimetatud linnuste rajamisel ja asukohavalikul järgitud just selliseid printsiipe – võimukeskuse teisaldamine piirkonda, kus puuduvad tugevad konkureerivad suguvõsad, võis olla vajalik viimaste ja minevikuga vahe sissetegemiseks.

Hilisrauaaegses ühiskonnas oli eliit administratiivselt suutlikum ning tema võim oma olemuselt territoriaalsem kui viikingiajal. Selle all pean silmas seda, et kui skaala ühes otsas on midagi, mida võiks tähistada sõnaga sugukondlikkus (olulised on isikutevahelised, iseäranis sugulussuhted) ja teises otsas on territoriaalsus (isikud kuuluvad territooriumide juurde ja nende suhe võimuga on määratud territooriumi kaudu), siis muutus viikingiajast hilisrauaaega seisnebki märgatavas liikumises territoriaalsuse poole.

Selle üheks väljenduseks pean maa-institutsiooni. Evald Tõnisson arendas välja mõtte, et lisaks kihelkondadele toimisid hilisrauaaegses ühiskonnas ka linnusepiirkonnad, mis vastasid Henriku kroonikas kasutatud terminile *terra* (Tõnisson 1992b, 1999). Tõnisson seostab seda Lääne- ja Põhja-Eesti suurte hilisrauaaegsete linnuste rahvapärase toponüümiga „maalin“³⁰. Selle kõrvale toob ta mitmed teised maa-liitelised sõnad nagu maarahvas, maakeel, maamees ja maantee (Tõnisson 1992b, 601), millel küll minu arust puudub seos hilisrauaaegse ühiskonnakorraldusega. Küll aga juhiksin tähelepanu, et Henriku kroonikast tuttav maakaitseväge tähistav eesti- ja liivikeelne sõjandustermin *malewa* võis samuti olla algselt maa-liiteline³⁰ ning otseselt seotud maalinnade toponüümi taga peituga maa-institutsiooniga. Võimalik, et termin tekkiski seoses uut tüüpi maakaitseväge kujunemisega, mis omakorda oli kontseptuaalselt seotud maalinnadega.

30 Paraku ei ole sellele sõnale hetkel korralikku etümoloogiat välja pakutud (Metsmägi jt 2012, 274).

Milles aga väljendub maa-institutsiooni territoriaalsus (peale selle, et sõna „maa“ ise viitab ühemõtteliselt territoriaalsusele)? Valter Langi kirjalikke ja arheoloogilisi allikaid sünteesiv lähenemine on näidanud, et muinasaja lõpu linnuste ümber koondus teatud hulk ühise arvulise kordajaga vakuseid ehk külade rühmi (Lang 2002b). Vakustesse omakorda kuulus hulk külasid, mille adramaade hulgad olid samuti ühise kordajaga. Arvulisi kordajaid on Lang põhjendanud vajadusega külasid ühtse süsteemi järgi ja sunniviisiliselt maksustada (samas, 134), millega saab vaid nõustuda. Siit aga võib järeldada, et eliidi poliitiline kontroll oli märgatavalt tugevnenud – neil oli võimalik külasid maastikul ümber tõsta (millele viitab ava-asulate äraviimine linnuste juurest) ja neid oma parema äranägemise järgi rühmadesse jagada. Suhted linnusepealike ja tavaliste külaelanike vahel ei põhinenud nähtavasti enam isiklikel sidemetel, vaid mingil territoriaalsel kuuluvusel. Tulles korra veel tagasi maakaitseväge institutsiooni juurde, juhiks tähelepanu, et varakeskaja Eestist on teateid sellest, et iga haldusüksus pidi välja panema kindla arvu mehi, üsna sarnaselt näiteks Skandinaavia *leding*-süsteemile (Lätte 2011). Võimalik, et selle süsteemi alged on tegelikult hilisrauaajas.

Üheks uueks tunnuseks ning hilisrauaaegse ühiskonna võimsaks arengumootoriks oli rauatootmine.³¹ Kõige suuremaks ja paremini uuritud rauasulatusega tegelenud piirkonnaks on Tuiu ala Saaremaal. Sealne tootmine sai alguse 8.–11. sajandil, kuid alates 12. sajandist muutusid kogused peaaegu tööstuslikuks (Peets 2003, 135–136). Samuti asub selles üsna soises piirkonnas hilisrauaaega ajandatud Kärla Lihulinn, mida Jüri Peets ise seostab just rauatootmise või selle organiseerimisega.³² Võimalik, et rauatootmine sai alguse üksikutest ettevõtlikest sooserval elanud talupoegadest, kuid sai tõelise hoo sisse siis, kui võimuvõitluse järel püsima jäänud eliit hakkas tootmist enda huvides suunama. Peetsi arvamuse kohaselt nõudis rauatootmine Tuiul küllalt palju hooajalist tööjõudu, kes võisid kohale tulla ka kaugemalt. See aga omakorda nõudis ka tegevust koordineerivat organisatsiooni (samas, 135). Eliidi huvi rauatootmise korraldamise vastu on mõistetav. Ühest küljest oli tarvis relvastada senisest suuremaid

31 Rauatootmine Eestis algas küll juba ajaarvamise vahetuse paiku, kuid I aastatuhande keskel oli mõõnaperiood. Uus tõus algas alles viikingiajal ning tõeliselt suuremahuline tootmine jäi hilisrauaaega ja varakeskaega (Peets 2003). Seniste andmete kohaselt on peamised rauatootmiskeskused olnud Saaremaal, Harjumaal ja Virumaal (samas; Kiudsoo jt 2009)

32 Suuline info Jüri Peetsilt 20.07.2011.

sõjavägesid (Saaremaa puhul ehitada ka laevastikke), teiseks oli aga rauakaubandusega võimalik hankida seisusekohaseks eluks tarvilikke luksus- ja prestiižesemeid, kolmandaks sai aga rauakaupade jaotamisega säilitada talupoegkonna sõltuvust. Rauatootmist katalüseerivaks faktoriks oli ilmselt ka see, et Skandinaaviast ei olnud rauda enam nii lihtne hankida – sealne toodang läks Euroopa kasvavate vajaduste rahuldamiseks, ristsõdadega seoses lisandusid peagi ka kauplemiskeelud paganatega (Peets 2003, 83).

Eliidi tugevnenud administratiivsele võimekusele viitab veel üks oluline tegur. Martti Veldi uuringud muinasaegse teedevõrgustiku osas on välja toonud, et hilisrauaajal hakkas kaduma veeteede senine tähtsus ning suurenes maanteede roll (Veldi 2009, 74). Kogu muinasaja jooksul oli veetsi kulgemine selgelt kõige tõhusam viis, sest maad mööda liikudes olid probleemiks soised alad ja veetakistuste ületamiseks sobivate kohtade vähesus (samas, 16 jj).³³ Maanteede liigeldavaks muutmine eeldas sildade ja sooteede ehitamist (mida on küll tänapäeval arheoloogiliselt raske tuvastada) ning pidevat korrashoidu, mis omakorda tähendas kogukondadeülest organiseerimistasandit. Niisiis võib arvata, et maanteede esiletõusu taga oli jällegi poliitilise võimu tugevnemine, mis Ugandi alal on eriti nähtav (vt allpool). Samasugust protsessi on täheldatud viikingiajal Skandinaavias (samas, 16). Valitsejate huvides oli olulisi ühendusteid korras hoida, et sõjavägesid kiiremini liigutada. Küllap käib siia alla ka sõja korral teedele valvurite saatmine, mida on mainitud Henriku kroonikas (HCL XIV: 10) ning võib-olla ka sõjaliste eelpostide rakendamine linnusele lähenevate teede kaitseks, millega Martti Veldi on seostanud Kuigatsi, Sangaste ja Oandimäe linnuste nõrku hilisrauaaegseid kultuurkihte (Veldi 2009, 64).

Eesti alal toimunud muutused pidid ühel või teisel moel mõjutama ka suuremat süsteemi. Selle aspekti üheks ilminguks võiks pidada näiteks Eesti ala aktiivsemat rolli Läänemere kaubanduses, millest annavad tunnistust arvukad 11. sajandi teisest poolest pärinevad hõbeaarded (Leimus 1996, 44). Teisalt võib välja tuua ka sagenenud Eestist

³³ Välja arvatud talvisel ajal, kui oli võimalik liikuda mööda taliteid, mis aga kulgesid samuti tihti mööda jäätunud jõesänge ja järvi või nende kaldaid (nt Veldi 2009, 46).

lähtunud rüüsteretked naabermaadesse (vt nt Mäesalu jt 2007, 17–22). Mõlemad trendid võisid olla põhjustatud võimustruktuuride tugevnemisest, teisel puhul lisandub põhjusena ka sõjaliste institutsioonide areng.

Kui 11. sajandi või isegi selle I poole ja keskpaiga kohta saab üsna kindlalt väita, et linnuste nihe ikkagi toimus (vt ptk 4), siis väiksemad muudatused võisid siiski toimuda ka näiteks 12. sajandi jooksul, millele viitab asjaolu, et ristisõdade perioodil oli kasutusel oluliselt vähem linnuseid kui hilisrauaajal. Seda võiks pidada täiendavaks konsolideerumise protsessiks, mille käigus saavutati enam-vähem need jõuvahekorrad, mida kohtame Henriku kroonikas. Viimase järgi on mitmes paigas hilisrauaaja lõpuks kujunenud midagi, mida ma nimetaksin linnusepiirkondade üleseks võimuks. See tähendab siis olukorda, kus mingil maa-alal on samaaegselt asustatud mitu linnust ning nende ümber koonduvad linnusepiirkonnad, kuid välislepinguid sõlmib vaid üks, teistest tugevamini kindlustatud ja keskselt paiknev keskus (vt Oad 2012).

6.2. Muutuse piirkondlikud erijooned

Loomulikult tuleb tunnistada, et sellised üldistavad tunnusjooned ei kehti ega saagi kehtida täiesti ühesuguselt ja kõigis aspektides kogu Eesti kohta. Seega tuleb vaadelda ka ruumilist variatiivsust. Kõige selgemini tuleb konsolideerumine esile Kagu-Eestis. Viikingiajal oli selles piirkonnas rohkelt väikseid linnuseid ja linnus-asulaid (Aakre, Alt-Laari, Kuigatsi, Nooska, Otepää, Peedu, Rõuge, Tartu, Tilleoru, Truuta, Võuküla, vt ka joonis 6), kuid hilisrauaajal kerkis sisuliselt esile üks tugevam linnus – Otepää (vt ka joonis 7).³⁴ Olen täiesti ühel meelel Valter Langiga, kes Ida-Leedu ja Ida-Läti paralleelidele viidates väidab, et kõige kaugemale olid nn varafeodaalsed suhted

³⁴ Pisut keeruline on määratleda Tartu linnuse positsiooni hilisrauaajal. Andres Tvauri on väitnud, et Tartu oli perioodil 1061–1215 asustatud vaid ajutiselt hooajaliselt ning igal juhul polnud tegemist võimukeskusega (Tvauri 2001, 250–254). Samuti ei ole Tartul mingit poliitilist rolli 13. sajandi ristisõdades kuni 1224. aastani (vt Oad 2012). Samas korraldasid Vene vürstid Tartu vastu 12. sajandi jooksul mitmeid sõjaretki (vt Tvauri 2001, 230–232), mis viitavad siiski Tartu tähtsusele võimukeskusena. Kompromissina võiks välja pakkuda, et tegemist oli Otepää linnusega seotud kaubandusliku tugipunktiga, millel puudus iseseisev poliitiline võim, kuid mis strateegilise asukoha ja rikkuse poolest sobis sõjaretkede sihtmärgiks (vt ka allpool).

jõudnud Kagu-Eestis ehk Ugandis (Lang 2007, 284). Tundub, et kui Ugandi ala ühendamine Otepää alla võis toimuda juba 11. sajandil, siis mingi nihe on toimunud ka 12. sajandi keskel. Kas põhjuseks võis olla mingi kohaliku tasandi vastuhakk Otepää keskvõimule või mõni sõjaretk Vene aladelt, on raske öelda, kuid just 12. sajandi keskel on rajatud üsna tugevate kindlustustega Erumäe kants, mille kasutusaeg on jäänud nähtavasti lühikeseks (Valk jt 2009, 89). Samast ajast võivad pärineda ka kultuurkihid Oandimäel ja Kuigatsi linnusel (viimaselt on küll leitud ainult tühine hulk kedrakeraamikat). Martti Veldi on avaldanud arvamust, et tegemist oli Otepäale lähenevatele teedele rajatud valvepostidega (Veldi 2009, 64), kuid tegemist võib olla ka Otepää konkurentidega. Nii viikingiajal kui hilisrauaajal kasutuses olnud, kuid täielikult asustusjälgedeta Võuküla Kindralihaua puhul on arvatud, et tegemist võiks olla pigem pühapaigaga (Valk jt 2011). Hilisrauaaegseid kindlustusi või ammunooletsid Sangaste, Karula, Urvaste, Tilleoru ja Rosma linnustel seostab Heiki Valk 1223. aasta eestlaste ülestõusuga (Lang & Valk 2011). 12. sajandisse langeb ka eeslinnuse rajamine Otepääl (Tõnisson & Mäesalu 2008, 307) ning mitmete linnuste (Alatskivi, Saadjärve, Kurista, võib-olla ka Kalana ja Reastvere) mahajätmene Põhja-Tartumaal (Lavi 2002, 237), mis võiks viidata Jogentagana, Vaiga ja Mõhu muinaskihelkondade mingis ulatuses alistamisele (vt ka Oad 2012). Ajaloolise Võrumaa ala jäi hilisrauaajal nähtavasti ääremaa staatusse (Valk 2010), aga Otepääl võis olla mingi autoriteet nende alade (Valgatabalve) suhtes (Oad 2012).

Põhja-Tartumaa ja laiemalt Kesk-Eesti nn väikemaakondade olukord enne 12. sajandit tundub kinnitavat väidet, mis kordub üldkäsitlusest üldkäsitlusse, et see vahevöönd oli ühiskondlikus arengus mahajäänud (selget keskust esile ei kerki). Viikingiajal on Põhja-Tartumaal kasutusel kuus linnust: Alatskivi Kalevipoja sängi, Tarakvere, Saadjärve, Kurista, Kassinurme ja Lähte linnused (vt ka joonis 8). Hilisrauaajal on kasutusel seitse linnust: Alatskivi Kalevipoja säng, Kassinurme, Saadjärve, Kalana, Kurista, Ripuka ja Reastvere (vt ka joonis 9). Huvitaval kombel on sellele piirkonnale iseloomulik stabiilsus linnuste asukohtade osas, 11. sajandi nihe väljendub vaid uute kindlustusjärkude rajamises ning mõnede perifeersete linnuste asendumises teistega. Võimalik, et Kesk-Eesti ühiskondlik areng ei olnud mitte teistest aladest maas, vaid seal

oli saavutatud mingil määral kohaliku arengu lagi ning edasist võimu konsolideerumist ei toimunud. Igal juhul näib, et hilisrauaaja lõpuks olid nad vähemalt mingil määral allutatud Otepääle (vt Oad 2012). Järvamaa ja läänepoolse Kesk-Eesti väikemaakondade linnuseid pole aga peaaegu üldse uuritud ja seega ei ole võimalik nende alade kohta järeldusi teha.

Virumaal toimunud muutuste iseloom jääb linnuste tagasihoidliku uurimisseisu tõttu pisut segaseks või ebakindlaks. Väheste toimunud kaevamiste ja üldiste asustusrheoloogiliste tähelepanekute põhjal on hilisrauaaja üldpilti üritanud rekonstrueerida Toomas Tamla (1996) ja Valter Lang (2000, 280–283). Virumaa linnamägede kultuurkihid on nii viikingi- kui hilisrauaajal üldiselt õhukesed ja leiuvaesed. Toomas Tamla on teinud sellest järelduse, et ilmselt pole neis pidevalt elatud (Tamla 1996, 235). Tundub, et Virumaa puhul võib selline väide tõesti kehtida. See võib omakorda viidata mingil määral egalitaarsematele suhetele, mis võisid mõjutada ka Virumaa omapärast arengut hilisrauaajal (vt allpool).

Viikingiajal on Virumaal kasutusel olnud seitse linnust: Rakvere, Pada II, Koila, Toolse Ussimäe, Purtse Tarakalda, Lügenuse ja Nurkse linnused (vt ka joonis 10). Osalt leidude, osalt kaitseehitiste järgi otsustades³⁵ tundub, et hilisrauaajal oli kasutusel maksimaalselt üheksa linnust: Rakvere, Varangu Veskikantsi, Neeruti Sadulamäe, Purtse Tarakalda, Äntu Punamäe, Pada I, Toolse, Lügenuse linnused ja võib-olla ka Alulinna linnus (vt ka joonis 11).³⁶ Selle põhjal võib väita, et sellist konsolideerumist nagu Kagu-Eestis ei toimunud.

Rahuldaval määral on Virumaa linnustest arheoloogiliselt uuritud vaid Purtse Tarakalda linnamäge ja Pada kompleksi, kus hilisrauaaja kihid on suhteliselt nõrgad. Rakvere linnuse muinasasustuse iseloomu on raske hinnata seetõttu, et keskajal samal kohal asunud linnuse ehitustööd on muinasaegset kultuurkihti oluliselt kahjustanud. Padas

35 Sel põhimõttel on siin hinnatud ka teiste piirkondade kasutusel olnud linnuseid. Saadud tulemused erinevad statistilise analüüsi aluseks olnud tabelis kajastuvast infost, kuna sealt jätsin välja välise kuju põhjal dateeritavad või muidu kahtlase dateeringuga linnused.

36 Vt ka 6.4

paiknev võimas arheoloogiline kompleks (üks suhteliselt suur viikingiaegne linnus, üks väga suur hilisrauaaja alguse linnus kolme väravakoha ja võimsa ringvalliga, 4–5 ha suurune asulakoht, kalmistu ning kõik see ilmselt oluliste teede ristumispunktis; Tamla 2008k, joonis 30) meenutab selliseid võimsaid keskusi nagu Mežotne Lātis ja Kernave Leedus (vt Lang 2007, 230–231, 235). Samas puudub Pada suuremas linnuses märkimisväärne kultuurikiht. Minu meelest võiks selles näha võimu konsolideerimise katset, mis aga kukkus läbi – linnus ehitati küll valmis, aga selle kasutusaeg jäi lühikeseks.³⁷ Läbikukkunud konsolideerumiskatse ja sellega kaasnenud konservatiivsem meeoleolu võiks olla ka üks põhjuseid, miks ristisõdade perioodi Virumaal erinevalt teistest suurtest maakondadest ei eristunudki üht tugevat lepinguid sõlmivat keskust, vaid muinasaja lõpuni toimisid viis kihelkonda võrdsetel alustel (vt ka Oad 2012).

Virumaa puhul joonistub ka kõige selgemini välja see, et kindla kordajaga adramaade arvu alusel rühmituvatest küladest koosnevad linnusepiirkonnad ei kattu Taani Hindamisraamatust teadaolevate kihelkondadega (Lang 2002b, 152). Niisiis ei saa öelda, et kihelkonna-institutsioon on linnusepiirkondadega samane (nagu on üritanud väita Oad 2012). Pigem tundub loogiline, et kihelkond on mingisugune vanem, demokraatlikum institutsioon,³⁸ millega linnusepiirkonnad ja eriti linnusepiirkondade ülene võim pidid suhestuma ja konkureerima. Pakun välja, et selle võitluse käigus säilitasid Virumaa kihelkonnad õiguslik-poliitilise (ja linnusepiirkonnad majandusliku) üksuse funktsiooni, mujal Eestis kandus poliitiline funktsioon üle linnusepiirkondadele ja kihelkonnast sai pelgalt kultuurigeograafiline üksus (mis võis muidugi kattuda linnusepiirkonnaga).

Ajaloolise Harjumaa piirkond on küll üks neist, millel noorema rauaaja linnustevõrgu arengulugu peamiselt põhineb (vt Lang 1996; 2012), kuid tekitab tervikuna vaadates suuri küsimärke. Selle Revala osas on viikingiajal kasutusel Iru linnus ja Kuusalu Pajulinn, sesoonselt ka Padise ja Muuksi ning ilmselt väga ajutiselt Ahisilla (vt ka

37 Teine variant oleks tõlgendada seda pelgupaigana, aga selle välistab minu hinnangul pigem püsiva asustusega seonduv leiumaterjal – näiteks kolmest traadist pronkskäävõru, rullotstega hoburaudsõlg ning harulise teravikuga raudkannus (Tamla 2008k, 228).

38 Seda võiks oletamisi seostada kärejatega, mille kohta pole tegelikult muud teada kui sõna, mõned kohanimed ja paralleelid naabermaadest.

joonis 12). Hilisrauaajal on kasutusel vaid Padise, Muuksi ja Tallinna Toompea linnused, mis kõik näivad olevat hooajalised ja seotud sadamakohaga (vt ka joonis 13). Ristisõdade aegsel Harjumaal ei näi olevat ühtki võimukeskust, mis sõlmiks lepinguid (Oad 2012). Seevastu Harjumaa³⁹ osas, kus viikingiajal on kasutusel vaid Keava linnus ja nõrga asustusjälgjega Lohu II linnus (vt ka joonis 12), tõuseb hilisrauaajal esile lausa kolm arvestatavat võimukeskust – Lohu, Keava ja Varbola (vt ka joonis 13), kusjuures Henriku kroonikas sõlmivad lepinguid neist kaks.⁴⁰ Selline olukord (võimukeskuste puudumine Revalas ja nende väljapaistvus Harjumaal) võiks viidata sellele, et Harjumaa võimukeskused, mis on geograafiliselt Revala sadamate tagamaaks, saavutasid hilisrauaajaks mingi kontrolli Revala alade üle (umbes nagu on arvanud Oad 2012). Varbola on aga sealjuures täiesti anomaalne nähtus, sest tegemist on konkurentsilt suurima hilisrauaaegse linnusega Eestis (seal võis olla kuni 1000 elanikku, Tõnisson & Tamla 2008, 196–199), mis on aga rajatud viljelusmajandusliku asustuse suhtes vägagi perifeerselt ja kahe maakonna (Harjumaa ja Läänemaa) vahelisse hõredalt asustatud vööndisse. Sellisena ei sobi see hästi ei pelgupaigaks (lähiumbruses ei elanud piisavalt inimesi, kes oleks seda ehitanud) ega võimukeskuseks (kuigi viimast see kroonika järgi ilmselt on). Kersti Markuse väide (Markus 2007), et tegemist oli varalinnalise kaubandusliku asulaga, ei näi arvestavat sellega, et Varbola asub perifeerselt ka igasuguste liiklemisteede suhtes (paadiga ligipääs linnusele väikese oja kaudu ei tähenda strateegiliselt soodsat paiknemist kaubateede suhtes). Kindlasti tegeleti seal käsitöö ja kaubandusega, kindlasti oli seal palju rohkem elanikke kui tavalises asulas, kuid on äärmiselt raske uskuda, et Varbola oleks keskusena kujunenud orgaaniliselt, mingi kohapealse arengu pinnalt. Praeguse uurimisseisu juures tundub ainus enam-vähem seeditav vastus olevat see, et Varbola oma idiosünkraatilisuses on mõne soodsa, kuid ajutise poliitilise konstellatsiooni tulem,⁴¹ mis võimaldas koguda piisavad ressursid, et inimesed sellesse kohta tuua ja sellist linnust üleval pidada. Järgneva paari sajandi jooksul püsis selline keskus juba inertsist, kuid langes seejärel siiski unustusse.

39 Mõtlen siin all 13. sajandi alguse allikate Harjumaad, mis on eraldiseisev Revala maakonnast.

40 Probleemi kohta, kas *Lone*-nimelise linnusega seostuvad sündmused Henriku kroonikas on ikka ühenduses Loone ehk Lohu linnusega või on tegemist hoopis Keavaga, vt Lang & Valk 2011.

41 Näiteks toimis mingil hetkel „personaallunioon“ mingite võimsate Harjumaa ja Läänemaa ülikusuguvõsade vahel, mis aga 13. sajandi alguseks jäljetult lagunes.

Läänemaa⁴² puhul on seis samamoodi ebaselge nagu Virumaal. Tundub, et siingi linnustena nähtavate võimukeskuste arv hilisrauaajal pigem kasvab kui kahaneb. Kui viikingiajal on kasutusel Konuvere, Soontagana, Lihula ja Ehmja linnused, millest püsivalt näib olevat asustatud vaid Konuvere (vt ka joonis 14), siis hilisrauaajal on kasutusel olnud kuus linnust, kõik neist ilmselt püriasustusega (Ridala ja Karuse linnuseid on paraku vähe kaevatud, et seda kindlalt väita): Soontagana maalinn, Lihula linnus, Leedi Hallimägi, Ridala Tubrilinn, Karuse (Vatla) maalinn ja Kullamaa Rohumägi (Mandel 2006; vt ka kataloogi Tõnisson 2008a ja joonis 15). Muinasaja lõpuks on Henriku kroonika põhjal selgelt esile tõusnud Soontagana (Oad 2012), kuid millal see võimupositsioon kujunes, ei ole teada.

Arvestades, et Soontagana loomulikuks tagamaaks on suhteliselt väike (kuigi väga põline)⁴³ asustuspriirkond ning Läänemaa suurtest keskustest on ta metsadega isoleeritud, võib öelda, et tegemist pole olnud Läänemaa loomuliku keskusega. Soontagana esiletõusu võiks ette kujutada nii, et viikingiajal oli tegemist kohaliku tähtsusega pelgupaiklinnusega, hilisrauaajal aga tekkis sinna oluline võimukeskus. Arvan, et see koht valiti võimukeskuseks eelkõige heade kaitseomaduste tõttu (soosaarel asuvat linnust on küllaltki raske ja tülikas piirata). Võimalik, et sellise asukohavaliku tegi võimalikuks mõne Läänemaa lõunaosa tugeva eliidisuguvõsa (mille varasemaks keskuseks oli tõenäoliselt mõni olemasolev linnus – kas Vatla või Lihula) ja kohalike soontaganalaste (abielu?)liit. Lihula näol võis olla tegemist sesoonse kaubakohaga (vt ptk 6.4).

Saaremaa⁴⁴ on veel üks näide sellest, kuidas linnuste arv hilisrauaajal kasvab. Viikingiajal on seal kasutusel vaid Põide maalinn ning ajutiselt ilmselt ka Kärla Lihulinn (vt ka joonis 16),⁴⁵ hilisrauaajal aga Muhu, Valjala, Kihelkonna, Kärla, Paatsa ning võib-olla ka Kaarma, perioodi lõpus uuesti ka Põide (vt ka joonis 17). Ei ole siiski

42 Ma ei pea silmas ainult ajaloolist Läänemaad, vaid Henriku kroonikas ja Taani Hindamisraamatus mainitud Maritima või Rotelewicu piirkonda tervikuna, sh ka Soontagana ala.

43 Soontagana lähisel asub Kurese küla, kust on teada mitmeid pronksiaegseid või varase rauaaja muistiseid (vt Lõugas & Selirand 1977, 235, 239).

44 Mõtlen siin all Saaremaad koos teda ümbritseva saarestikuga, s.h. Muhu.

45 Eelviikingiajal ja viikingiaja alguses on kasutusel ka Asva linnus.

põhjust arvata, et Põide oligi varasemalt ainus võimukeskus kogu Saaremaal, pigem tuleks arvata, et võimukeskused tulid linnustena nähtavale mingitel muudel põhjustel (ilmselt suurenenud välisoht ja ühiskondlike ressursside mobiliseerimine selle vastu). Kärla Lihulinna rajamist ja tähtsust võib nähtavasti seostada rauatootmisega (vt eespool). Arvestades ala hõredat asustust muinasajal arvan (nagu ka eespool Varbola ja Soontagana puhul), et selle rajanud ülikud võisid samuti pärineda kuskilt kaugemalt, lähematelt viljelusmajandusliku asustuse südaaladelt.

Ristisõdade perioodil on Saaremaal aga jällegi vaid üks keskus, mis lepinguid sõlmib – Valjala (Oad 2012). Valjala juhtivat positsiooni toonitab seegi, et linnuse nimi tähendabki otsesõnu valitsejat (valdijast) või tema asupaika (Alvre 1985, 103). Samas on märkimisväärne, et arheoloogilise materjali ja kaitseehitiste poolest Valjala piirkonna ülimuslikkus niivõrd selge ei ole ning näiteks 1260–1261 toimunud ülestõusu keskuseks näib olevat hoopis Kaarma (Tarvel 2007, 95–96). Julgeksin selle varal välja pakkuda, et Saaremaal oli (erinevalt näiteks Ugandist) suhteline võrdsus ja tasakaal erinevate ülikusuguvõsade vahel, kuid nende hulgast valiti ka omamoodi ülemkuningas,⁴⁶ kelle kanda jäi peamiselt välispoliitiline roll. Üheks sellise kuninga eesõiguseks oli ilmselt kaaskonnaga maad mööda ringiliikumine ning kostituspidudel kohalikes keskustes maksude kogumine ja õigusemõistmine, millele viitavaid isevärki tõendeid olen varasemalt mujal käsitlenud (Siig 2012). Sealjuures just ühe tugevalt eristuva keskuse puudumine on minu hinnangul argumendiks sellise valitava süsteemi kohta, kus domineeriv suguvõsa võis aeg-ajalt muutuda. Tõsi, selline arvamus jääbki vaid hüpoteesiks.

Kõige anomaalsem pilt avaneb Viljandimaal,⁴⁷ kus viikingiajal on kasutusel vaid Viljandi linnus (tõsi eelviikingiajal ja viikingiaja algul on kasutusel ka Tõrva Tantsumäe linnus, Viljandimaa ja Läänemaa vahelisel alal, muistses Alempoisi kihelkonnas või maakonnas on viikingiajal ka Mädara linnus; vt ka joonis 18),⁴⁸ hilisrauaajal on

⁴⁶ Siinkohal tõmban pisut meelevaldseid paralleele keskaegse Iirimaa, Jaroslav Targa järgse Vana-Vene ning 9.–11. sajandi Saksa riigiga.

⁴⁷ See peaks vastama 13. sajandi alguse allikates mainitud Sakala maakonnale.

⁴⁸ Võimalik, et ka Viljandimaal funktsioneerisid võimukeskustena muinasmõisad.

kasutusel jällegi viis linnust: Viljandi, Lõhavere, Naanu, Sinialliku ja Tõrva Tantsumäe linnused (vt ka joonis 19). Sealjuures neist Naanu ja Sinialliku jäetakse millalgi 12. sajandi jooksul maha (Tõnisson & Haak 2008; Tõnisson 2008c; Tõnisson jt 2008a; Tõnisson jt 2008b). Ristisõdade perioodiks on tugeva keskusena esile kerkinud Viljandi, Lõhavere (Leole) kuulus nähtavasti esialgu selle kontrolli alla, kuid lõi sõja käigus lahku (Oad 2012). Sel perioodil on ilmselt mingil moel kasutusel olnud ka Tõrva Tantsumägi.⁴⁹ Milline oli sellisel juhul Sinialliku ja Naanu linnuste roll – kas tegemist oli esialgu Viljandi sateliitide, valvepostide või hoopis rivaalidega (arvestades, et Viljandi oli ilmselt tähtis keskus juba enne nende teket, 9. sajandil, on konkurentide teke niivõrd lähedale pigem ebatõenäoline), on raske öelda.

6.3 Ühiskondlik areng

Soovides läbi käia ka evolutsionistliku arutluse ja välja selgitada (hoolimata peatükis 1.2 esitletud kriitikast), millistele arenguetaappidele siinses uurimuses dihhotoomselt vaadeldud viikingiaeg ja hilisrauaaeg vastavad, pööran esmalt pilgu historiograafiasse.

Eesti arheoloogiateaduses on kõige enam mängitud mõistega „pealikuühiskond“. Priit Ligi nägemuses võime sellisest ühiskonnakorraldusest rääkida juba pronksiajal (Ligi 1995, 213), kusjuures Skandinaavia eeskujudele tuginedes väidab ta varaste riikide olemasolu juba rooma rauaajal (samas, 220 jj). Valter Lang on oma hinnangutes olnud ettevaatlikum ja leidnud, et sinne hõre asustus ei võimaldanud pronksiajal veel sellist poliitilise võimu kontsentreerumist (Lang 2007, 76). Samas väidab ta, et viikingiaegse Iru linnuse ümbruses võib rääkida juba varariiklikust ühiskonnakorraldusest (Lang 1996, 478). Loomulikult liikusid erinevad piirkonnad erinevas taktis, kuid väga suuri Eesti-siseseid erinevusi pole siiski olnud. Kui Iru oli juba viikingiajal varariiklik ühiskonnakorraldus, kas see peaks tähendama seda, et vähemalt eesrindlikumates piirkondades oli hilisrauaajal juba riiklik korraldus?

⁴⁹ Ain Mäesalu teate järgi (19.05.2013) on sealt leitud 1220ndatesse dateeritud nooleots.

Nagu teooria osas mainitud, on riigi tekkeks vaja kolme võimukomponendi – majandusliku, ideoloogilise ja poliitilise võimu olemasolu (Yoffee 1993, 69 jj). Ühest küljest esitasin eelmises alapeatükis ridamisi väiteid selle kohta, kuidas linnustes elavatel ülikusuguvõsadel oli juba arvestatav administratiivne võim ümberkaudsete piirkondade suhtes. Majanduslik võim oli maksustamise ja kaugkaubanduse kontrolli näol olemas. Poliitiline võim ehk spetsialiseerunud administratsioon sõjaliste kaaskondade näol oli olemas või kujunemas selliseks haldusaparaadiks. Vähemalt ristisõdade perioodil sõlmisid välislepinguid vaid vähesed suuremad keskused (Oad 2012). Lisaks sellele võib välja tuua, et varaste kirjalike allikate järgi oli näiteks saarlastel olemas ka diplomaatiline võimekus pidada kirjavahetust Lübecki linnaga ning sõlmida ajutisi liitlassuhteid Polotski, Novgorodi ja Vladimir-Suzdali vürstidega (Tarvel 2007, 82; HCL XXV:2). Lisaks sellele võib tuua eelmises alapeatükis toodud paralleeli riiklikes ühendustes rajatud uute pealinnade ning „eikuhugi“ ehitatud Varbola, Kärla ja Soontagana linnuste vahel.

On aga tegureid, mis tegelikult takistavad väitmast, et ühiskondlik areng Eesti alal jõudis riiklikku staadiumi. Esiteks näib, et religioosset võimu ei ole suudetud poliitilise võimuga ühildada. Kusagil Eestis pole näiteks linnused seotud silmapaistva kalmerühma või muinasaja lõpu kultuskeskusega (Lang 2000, 287; selline seos on näiteks olemas muinasaja lõpul semgalite juures, vt Urtāns 2001). Valter Langi järgi toimuski rauaaja lõpus sotsiaalse võimu distantseerumine religioossest autoriteedist. Mida iganes me siin religiooni all mõistame, jääb arusaamatuks, miks ei peaks tugevnenud eliit religioosset võimu enda seisundi legitimeerimiseks ära kasutama.

Teiseks, kuigi juba viikingiajast on tõendeid spetsialiseerunud käsitööst (eelkõige metallitöö alal), ei olnud ka muinasaja lõpul professionaalsete käsitöölade hulk eriti suur ning kui välja arvata metallurgia, ei toimunud ühelgi käsitöölal turule tootmist (Tvauri 2002), mida on näiteks Skandinaavia varalinnalistes asulates tehtud juba viikingiajal.⁵⁰

⁵⁰ See ei tähenda muidugi täielikku paigalseisu. Näiteks ehtesepise, eriti hõbesepise alal toimus hilisrauaajal tuntav areng ning kohalikud ehtesepad arendasid välja rohkelt Eesti alale omaseid

Mulle tundub kõige adekvaatsem kirjeldada üleminekut viikingiajast hilisrauaaega kui moonet lihtsast pealikuühiskonnast keeruliseks pealikuühiskonnaks. Iseenesest võiks seda teist kastikest pealkirjastada „varariiklikuks ühenduseks“, ent arvestades siinse ühiskonna mitmeid egalitaarsusele viitavaid omapärasid (vt ptk 5.4) tundub see siiski liialt julge sõnakasutus.

Peatükis 3 esitletud paralleelide põhjal tekib küsimus – kas linnuste nihe oli pelgalt 11. sajandi Eesti oludele iseloomulik nähtus või on tegemist mingi universaalsema nähtusega, mis iseloomustab teatud arenguhüpet ühiskondades, kus linnuseid kasutatakse võimukeskustena? Paraku nõuab see küsimus ilmselt edasist uurimist ning jääb siinkohal õhku rippuma.

6.4 Linnaline areng

Viimase küsimusena üritan välja selgitada, mida tähendas linnuste nihe linnalise arengu perspektiivis. Seni on üritatud tõmmata paralleele Skandinaavia varalinnaliste keskuste ning Eesti ala suhteliselt väikese pindalaga ja kasina leiumaterjaliga linnus-asulate vahele, väites et erinevad on ainult mastaabid (Lang 2004a). Nii on Valter Lang nimetanud viikingiaegseid linnus-asulaid varasteks aolinnadeks, aga osa hilisrauaaegsetest linnustest hilisteks aolinnadeks (Lang 2007, 237–243).

Tõepoolest, mõnede viikingiaegsete linnus-asulate (nt Rõuge, Iru) materjal ja ulatus viitab tihedamale kaubandusele, tihedamale asustusele ning erineva tasemega käsitööle, kuid minu meelest oleks kohasem võrrelda neid ikkagi Skandinaavia piirkondlike sadamate ning kesksete kohtadega, mis toimisid *vicus*'te suhtes sekundaarsete ümberjaotamiskeskustena (vt Ulriksen 2004). Näiteks on raske uskuda, et Saaremaa oli linnalise arengu osas Kagu-Eestist mahajäänud,⁵¹ pigem täitsid seal samu funktsioone

ehtetüüpe. Samas tuleb siiski nentida, et ka sel alal ei saavutatud nii kõrget taset kui Skandinaavias või Vene vürstiriikides. (Kriiska & Tvauri 2002, 236)

51 Kui Lõuna-Eestis on kümneid linnus-asulaid sellest perioodist, siis Saaremaal on viikingiajal kasutusel olnud Põide linnus, kuni 9. sajandini on kasutusel olnud Asva linnus. Lisaks on mõned

sadamakohad ja mõisad. *Vicus*'te tasemel kaubanduslik-käsitöönduslike keskuste tekkeks polnud aga ilmselt eeldusi, selle määras väikese Eesti roll laiemates keskuse-ääremaa suhetes (vt ka Ligi 1995, märkus 31). Kohalik ühiskond ei vajanud veel nende funktsioonide spetsialiseerumist, mida linnalised asulad oleksid võinud pakkuda. Ilmselt ei olnud turule tootmiseks ühiskonnas piisavalt majanduslikku jõukust ning seetõttu koondusid käsitöölised ülikute juurde, kes suutsid neile anda suuremaid tellimusi.

Üheks heaks näiteks sellest, et varaste linnaliste asulate areng ei tuginenud kohalikule põhjale, vaid oli katalüseeritud välistest teguritest, on Tartu muinasasula või possaadi kiratsemine pärast Kiievi võimu perioodi (vt Tvauri 2001). Samuti võib väita, et käsitöö spetsialiseerituse tase ei kasvanud märkimisväärselt 10.–13. sajandil – hilisrauaaegsete linnuste materjal pole kvalitatiivselt erinev viikingiaegsete linnus-asulate omast, küll aga ava-asulatest (vt Tvauri 2002). Seetõttu ühineksin Evald Tõnissoni arvamusega (Tõnisson 1996), et linnaline areng jäi enamikes kohtades 11. sajandil seisma, käsitöö spetsialiseerumise aste jäi samaks ning tõelisi aolinnu ei kujunenud, kusjuures üheks põhjuseks võis olla viikingiaegse Idatee-kaubanduse põhjustatud soodsa konjunktuuri kadumine. Linnused olid küll jätkuvalt kaubanduslikeks keskusteks, kuid see aspekt kahvatus nende võimu- ja sõjaliste keskuste rolli kõrval.

Viitaksin siiski Valter Langi arvamusele, et hilisrauaajal eristus ka selline rühm linnuseid, mis kujutasid endast sesoonseid kaubanduskeskusi sadama ja kaubarahu kaitsva linnusega ning oleksid seega mingil määral kõrvutatavad kujunevate aolinnadega Skandinaavias eelviikingiajal (Lang 2007, 242–243). Lang on selliste linnustena nimetanud Tallinnat⁵², Lihulat ja Toolset (võib-olla võiks siia lisada ka Muuksi ja Padise), paraku ei tea me nende linnuste muinasaegsete asustusjärkude kohta kuigi palju.

Arvan, et sellised keskused said võimalikuks 11.–12. sajandil just linnusepiirkondade üleste võimukeskuste tekkega, mis vajasid väljapääsu olulistele kaubateedele. Viljandi

viikingiaegsed dateeringud ka Kärla Lihulinnast.

52 Sesoonsus on üks võimalik tõlgendus Henriku kroonikas esinevale märkele, et Tallinn oli varem olnud revalaste linnus ning nähtavasti seisis taanlaste tulekul tühjana (HCL XXIII: 2).

asus neist keskustest ainsana ise tähtsas vee- ja maismaatee ristumispunktis. Tallinnat, Muuksit ja Padiset võisid oma sadamate ja kaubakohtadena kasutada Harjumaa võimukeskused, Soontagana jaoks võis sama rolli täita Lihula või hüpoteetiline sadamakoht Pärnu jõe suudmes. Võib-olla oli Tartut hilisrauaajal peamiselt kaubanduslik keskus teenindas Otepääd kui piirkondlikku võimukeskust. Saaremaa kontekstis võiks tsentraliseeruva võimu poolt rajatud kaubakohaks olla Henriku kroonikas mainitud Uus Sadam (HCL XIX: 5), ükskõik kus see siis kunagi asus.⁵³

Nõustun Valter Langi arvamusega, et selleks ajaks oli kohaliku tagamaa areng jõudnud piisavalt kaugele (saavutatud mingi kriitiline mass), et tekkis tõepoolest vajadus selliste kesksemate kaubakohtade järele (2007, 243).

⁵³ Uue Sadama asukoha otsingute kohta vt Mäss 1996, 92–99.

Kokkuvõte

Käesolevas uurimistöös analüüsisin 11. sajandi Eesti alal toimunud ühiskondlik-poliitilisi protsesse linnustevõrgustikus toimunud muutuste põhjal. Uurimistöö aluseks oli statistiline analüüs viikingiaegsete ja hilisrauaaegsete linnuste erinevate parameetrite kohta (ava-asula olemasolu, asustuse püsivus, kaitseehitiste suurus, õuepindala), mis kinnitas üldjoontes varasemate uurijate tulemusi. Analüüsi põhjal võib kinnitada varasemate uurijate väiteid, et suur hulk viikingiajal kasutusel olnud väikelinnuseid, millele olid iseloomulikuks nende kõrval paiknenud ava-asulad, jäeti 11. sajandil maha, muudeti asukohta või tugevdati nende kindlustusi. Nende asemele või ka täiesti uutesse paikadesse rajatud hilisrauaaegsetele linnustele olid iseloomulikuks keskmiselt viikingiaegsetest suurem pindala, tugevamad kaitse-ehitised ning tavaliselt ava-asula puudumine linnuse vahetus läheduses. Lisaks võib aga välja tuua, et mingi muutus linnuste võrgustikus võis toimuda ka 12. sajandi jooksul, mis võis olla seotud täiendava poliitilise konsolideerumisega.

Huvitava tõigana tuli analüüsist välja, et hilisrauaajal linnuste arv tegelikult suurenes, ehkki seni on muutust peamiselt tõlgendatud võimukeskuste arvu vähenemise perspektiivis. Ilmselt tuleb siin arvestada, et seoses muutustega sõjapidamises tuli võimukeskuste tegelik arv rohkem nähtavale, kuna viikingiajal ei olnud paljud neist kindlustatud. Sõjapidamises toimunud muutused on 11. sajandil toimunud muutuste seletamisel viimasel ajal mõnevõrra varju jäänud ning nende toonitamist uuritud protsessi tähtsa osana peaksin ka üheks oma uurimistöö olulisemaks teesiks.

Statistilisele analüüsile järgnes erinevate, juba varasemas historiograafias esitatud seletusvariantide võrdlus ja analüüs. Töö tulemusena konstrueerisin mudeli, mis kirjeldab nii muutustele eelnevat kui järgnevat olukorda, selle eeldusi, põhjuseid, tagajärgi kui ka võimalikku konkreetsete sündmuste kulgu. Kirjeldatud protsessis põimusid ja mõjutasid üksteist vastastikku mitmed aspektid ja arengud – esiteks kohalik

põllumajanduslik areng ja muutus asustuspildis, teiseks muutused Põhja-Euroopa kaubandussüsteemis, kolmandaks nii poliitiliste kui sõjaliste institutsioonide areng Eestis ja naabermaades. Kõige kesksemaks tagajärjeks võib pidada võimu konsolideerumist ühiskonnas ning administratiivse võimekuse kasvu, mille ilminguteks olid arenenum maksusüsteem ja sõjaväekorraldus, rauatootmine ning maismaateede korrashoid. Seevastu viikingiajal toimunud linnaline areng, mis oli linnustega tihedalt seotud, jäi minu arvates 11. sajandil seoses soodsa kaubandusliku konjunktuuri kadumisega seisma, uus tõus algas alles 12. sajandil.

Laiemas evolutsionistlikus skeemis võib muutust kirjeldada üleminekuna lihtsalt pealikuühiskonnalt keerulisele. Arvestades, et ka teistes ühiskondades, kus linnuseid kasutatakse võimukeskustena, võib selliste ühiskondlike protsesside juures täheldada muutust, mida mina nimetasin linnuste nihkeks, võib spekuloida, et tegemist on mingi universaalsema nähtusega, mille olemust võiks tulevikus lähemalt uurida.

Kasutatud allikad:

Elektroonilised allikad:

KRR = Kultuurimälestiste Riiklik Register. 2009. Muinsuskaitseamet [WWW] <http://register.muinas.ee/> (viimati vaadatud 20.10.2012)

Maa-amet = Maa-ameti avaliku WMS teenuse topograafiline kaart. [WWW] <http://kaart.maaamet.ee/wms/kaart?> (viimati kasutatud 20.05.2013)

Publitseeritud teosed:

Alvre, P. 1985. Eesti ja liivi keeleaines Henriku Liivimaa kroonikas (III). Kohanimed. – *Keel ja Kirjandus*, 1 & 2, 32–35, 96–105

Arnold, B. 1995. The material culture of social structure: rank and status in early Iron Age Europe. *Celtic Chieftdom, Celtic State: The Evolution of Complex Social Systems in Prehistoric Europe*. Cambridge University Press

Blomkvist, N. 2001. The Concept of the Town and the Dawn of Urban Life East and West of the Baltic. On the emergence of centres, turn-over places, towns and cities. *Lübeck Style? Novgorod Style? Baltic Rim Central Places as Arenas for Cultural Encounters and Urbanisation 1100–1400 AD. Transactions of the central level symposium of the Culture Clash or Compromise (CCC) project held in Talsi September 18–21 1998*. Riga, 11–36

Bartlett, R. 2001. Euroopa sünd. Euroopa sünd: vallutused, koloniseerimine ja kultuurivahetus 950–1350. Tallinn: Kunst

Bogucki, M. 2010. Viking Age emporia around the Baltic Sea – a *cul de sac* of the European urbanization? *Making a Medieval Town. Patterns of Early Medieval Urbanization*. Warsaw, 151–166

Brather, S. 2006. Zwischen „Fluchtburg“ und „Herrensitz“. Sozialgeschichtliche Interpretationen früh- und hochmittelalterlicher Burgwälle in ostmitteleuropa. – *Archaeologia Baltica*, 6, 40–57

Bradley, R. 2007. *The prehistory of Britain and Ireland*. Cambridge University Press

Darvill, T. 1987. *Prehistoric Britain*. London & New York: Routledge

Diepeveen-Jansen, M. 2001. *People, Ideas and Goods: New Perspectives on 'Celtic*

Barbarians' in Western and Central Europe (500–250 BC). Amsterdam University Press.

Engström, J. 1984. Summary. *Torsburgen: tolkning av en gotländsk fornborg*. Uppsala, 127–127

ENSV ajalugu. 1955. Eesti NSV ajalugu 1. köide, Kõige vanemast ajast XIX sajandi 50-ndate aastateni. Toimetaja: Gustav Naan. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus

Gurevitš, A. 1992. *Keskaja inimese maailmapilt*. Tallinn: Kunst

HCL = *Henriku Liivimaa kroonika*. Tõlkinud R. Kleis. Toimetanud ja kommenteerinud E. Tarvel / *Heinrici Chronicon Livoniae*. Traductionem paravit R. Kleis. E. Tarvel textum curavit et commentatus est. Tallinn: Eesti Raamat, 1982.

Hedeager, L. 1992. *Iron-age societies : from tribe to state in northern Europe, 500 BC to AD 700*. Oxford: Blackwell

Herrmann, J. 1982. *Wikinger und Slawen: zur Frühgeschichte der Ostseevölker*. Berlin: Akademie-Verlag

Jaanits, L.; Laul, S.; Lõugas, V. & Tõnisson, E. 1982. Eesti esiajalugu. Tallinn: Eesti Raamat.

Jarockis, R. 2001. Geographical Situation, Chronological Development and Early Economy. A comparative analysis of two hillfort-settlement complexes in Semigallia 900–1400 AD. *Lübeck Style? Novgorod Style? Baltic Rim Central Places as Arenas for Cultural Encounters and Urbanisation 1100–1400 AD. Transactions of the central level symposium of the Culture Clash or Compromise (CCC) project held in Talsi September 18–21 1998*. Riga, 77–88

Jonuks, T. 2009. *Eesti muinasusund*. Dissertationes archaeologiae Universitatis Tartuensis, 2. Tartu Ülikooli Kirjastus

Kaldre, H.; Kivi, K.; Vijand, L. 2009. Archaeological investigations on the hill of Salumägi at Salevere. – *Arheoloogilised välitööd Eestis = Archeological fieldwork in Estonia*, 2008, 104–113

Kiudsoo, M.; Mäll, J.; Kallis, I. 2009. Archaeological excavations on the iron-smelting site in Tõdva village. *Arheoloogilised välitööd Eestis = Archeological fieldwork in Estonia*, 2008, 96–101

Knut, H. (toim.) 2008. *Cambridge History of Scandinavia*. Volume I. Prehistory to 1520. Cambridge University Press

Konsa, M. 2003. Eesti hilisrauaaja matmiskommete ning ühiskonna kajastusi Mädi kivivarekalmistus. *Arheoloogia Läänemere maades. Uurimusi Jüri Seliranna auks. Muinasaja Teadus 13*. Tallinn – Tartu

Kriiska, A. & Tvauri, A. 2002. *Eesti muinasaeg*. Tallinn: Avita.

Kriiska, A.; Rappu, M.; Tasuja, K.; Plado, J.; Šafranovski, J. 2009. Archaeological research in Jägala. – *Arheoloogilised välitööd Eestis = Archeological fieldwork in Estonia*, 2008, 36–52

- Laid, E. (1937) 1997. Linnuste osa Muinas-Eesti ühiskonnas. *Paopaigad*. Tartu: Ilmamaa
- Lang, V. 1996. *Muistne Revala I–II. Muinasaja Teadus 4*. Tallinn: Ajaloo Instituut.
- Lang, V. 2000. *Keskusest ääremaaks. Viljelusmajandusliku asustuse kujunemine ja areng Vihasoo-Palmse piirkonnas Virumaal. Muinasaja Teadus 7*. Tallinn: Ajaloo Instituut
- Lang, V. 2002a. Võimukeskuste kujunemine Eestis. Sissejuhatus. *Keskus – tagamaa – ääreala: uurimusi asustushierarhia ja võimukeskuste kujunemisest Eestis. Muinasaja teadus, 11*. Tallinn – Tartu, 7–16
- Lang, V. 2002b. Vakus ja linnusepiirkond Eestis. Lisandeid muistse haldusstruktuuri uurimisele peamiselt Harjumaa näitel. *Keskus – tagamaa – ääreala: uurimusi asustushierarhia ja võimukeskuste kujunemisest Eestis. Muinasaja teadus, 11*. Tallinn – Tartu, 125–168
- Lang, V. 2004. Varalinnalised keskused (aolinnad) hilismuinasaeegses Eestis. *Kui vana on Tallinn?* Tallinn, 7–27
- Lang, V. 2007. *Baltimaade pronksi- ja rauaaeg*. Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Lang, V. 2012a. (toim.) Keava – 'The Hand of the Sun'. *Estonian Journal of Archaeology, 1*, Supplement, Vol 1, 201–225
- Lang, V. 2012b. Settlement development and power structures in the Late Iron Age Harju District. – *Estonian Journal of Archaeology, 1*, Supplement, Vol 1, 201–225
- Lang, V. & Valk, H. 2011. An Archaeological Reading of the Chronicle of Henry of Livonia: Events, Traces, Contexts and Interpretations. *Crusading and Chronicle Writing on the Medieval Baltic Frontier: A Companion to the Chronicle of Henry of Livonia*. Farnham: Ashgate Publishing, 291–316
- Lavi, A. 2002. Kesk-Eesti idaosa linnamägedest. *Keskus–tagamaa–ääreala: uurimusi asustushierarhia ja võimukeskuste kujunemisest Eestis. Muinasaja teadus, 11*. Tallinn – Tartu, 233–272
- Leimus, I. 1996. Numismaatika alused. Tartu: Tartu Ülikool
- Leimus, I. 2007. Millenniumi murrang. North goes West. – *Tuna: ajalookultuuri ajakiri, 1*, 27–53.
- Leimus, I. 2009. 10.–11. sajandi mündiaarded Eesti kagunurgast. *Setomaa 2. Vanem ajalugu muinasajast kuni 1920. aastani*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 100
- Leimus, I. & Kiudsoo, M. 2004. Koprad ja hõbe. – *Tuna: ajalookultuuri ajakiri, 4*, 31–47.
- Ligi, P. 1993. Henrik, Körber, Engels ning Eesti ühiskond muinasajal. – *Looming, 8*, 1132–1138
- Ligi, P. 1994. Poliitika, ideoloogia ja muinasteadus. – *Looming, 1*, 110–121
- Ligi, P. 1994. Tuuleveskid, Dulcinea ja Eesti esiajalugu. – *Looming, 6*, 812–823

- Ligi, P. 1995. Ühiskondlikest oludest Eesti alal hilispronksi- ja rauaajal. *Eesti arheoloogia historiograafilisi, teoreetilisi ja kultuuriajaloolisi aspekte. Muinasaja Teadus* 3. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, 182–270
- Lillak, A. & Valk, H. 2009a. Rescue Excavations on Alt-Laari Settlement Site, Tartumaa. – *Arheoloogilised välitööd Eestis = Archeological fieldwork in Estonia*, 2008, 65–71
- Lillak, A. & Valk, H. 2009b. Archaeological Trial Excavations on Rõuge Hill Fort, South-East Estonia. – *Arheoloogilised välitööd Eestis = Archeological fieldwork in Estonia*, 2008, 72–81
- Lillak, A. 2009. Kagu-Eesti asustumusmuster rahvasterännuajast viikingiajani (u 450–1050 pKr). Magistritöö. Tartu Ülikool
- Lõhmus, M.; Jonuks, T.; Malve, M. 2011. Archaeological salvage excavations at Kukruse: a Modern Age road, cremation field and 12th–13th century inhumation cemetery. Preliminary results. – *Arheoloogilised välitööd Eestis = Archeological fieldwork in Estonia*, 2010, 103–114
- Lõugas, V.; Selirand, J. 1977. *Arheoloogiga Eestimaa teedel*. Tallinn: Valgus
- Lätte, M. 2011. Eestlaste sõjalised kohustused keskajal. *Eesti sõjaajaloo aastaraamat 1*. Tallinn: TLÜ Kirjastus, 9–41
- Mandel, M. 2000. Lihula muinas- ja keskaeg. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus
- Mandel, M. 2004. Läänemaa linnused ja linnusepiirkonnad. *Linnusest ja linnast. Uurimusi Vilma Trummali auks. Muinasaja Teadus*, 14. Tallinn-Tartu: Ajaloo Instituudi arheoloogiaosakonna ja Tartu Ülikooli arheoloogia õppetooli ühisväljaanne, 189–203
- Mandel, M. 2006. 13. sajandi võimukeskused Läänemaal. *Etnos ja kultuur. Uurimusi Silvia Laulu auks. Muinasaja Teadus*, 18. Tartu – Tallinn: Tartu Ülikooli arheoloogia õppetool ja kabinet ja Ajaloo Instituut, 389–403
- Mandel, M. 2008. Ehmja Kuradimägi. – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus* 20. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 258–259
- Mandel, M. 2011. Arheoloogiga Läänemaa radadel. Tallinn: Eesti Ajaloomuuseum
- Markus, K. 2007. Kuhu kadus Hertele kirik? Mõtteid Harjumaa haldusstruktuurist 13. sajandil. – *Kunstiteaduslikke Uurimusi*, 1/2, 9–26
- Metsmägi, I.; Sedrik, M.; Soosaar, S.-E. 2012. Eesti etümoloogiasõnaraamat. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus
- Moora, H. 1940. Viron muinaislinnoista. – *Suomen Museo*, XLVI, 1–16
- Moora, H. 1955. Muistsete linnuste uurimise tulemustest Eesti NSV-s. – Muistsed asulad ja linnused: arheoloogiline kogumik, I. Toim. H. Moora & L. Jaanits. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut / Eesti Riiklik Kirjastus, 46–87
- Moora, H. 1965. Linnustevõrgu väljakujunemine. Linnataoliste asulate tekkimine X sajandist kuni XII sajandi alguseni. *Eesti arhitektuuri ajalugu*. Toim. H. Arman jt. Tallinn: Eesti Raamat, 17–26

- Moora, H. 1968. Einige Ergebnisse der Burgbergforschung im Ostbaltikum. – *Suomen Museo*, LXXIV, 64–96
- Mäesalu, A. 1989. Otepää linnuse nooleotsad ajalooliste seoste ja sündmuste kajastajatena. – *Allikaõpetuslikke uurimusi: Eesti ajaloo küsimusi*. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, 851, 27–46
- Mäesalu, A. 1996. Wandlungen der Funktionen der Burgen in Südostestland im 8.–15. Jahrhundert. *Castella Maris Baltici II*. Nyköping: Södermanlands museum, 103–106
- Mäesalu, A. 2008. Ahisilla linnusekoht. – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus 20*. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 193–194
- Mäesalu, A. 2012. Could Kedipiv in East Slavonic Chronicles be Keava Hill Fort? – *Estonian Journal of Archaeology*, 1, Supplement, Vol 1, 195–200
- Mäesalu, A.; Valk, H. 2006. Research into the Late Iron Age. *Archaeological research in Estonia 1865–2005*. Tartu: Tartu University Press, 127–158
- Mäesalu, A.; Valk, H. 2008. Oandimägi, Uandimägi, Ugandimägi, Käpa Munamägi. – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus 20*. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 306–307
- Mäesalu, A.; Vahtre, S.; Laur, M.; Rosenberg, T.; Liim, A.; Pajur, A.. 2007. *Eesti ajaloo kronoloogia*. Toim. S. Vahtre. Tallinn: Olion
- Mägi, M. 2002a. *At the Crossroads of Space and Time. Graves, Changing Society and Ideology on Saaremaa (Ösel), 9th–13th centuries AD*. Tallinn: Ajaloo Instituut, Tallinn/Center of Baltic Studies, Gotland
- Mägi, M. 2002b. Piirkonnad ja keskused. Asustus muinasaja lõpu ja varakeskaegsel Saaremaal arheoloogiliste, inimgeograafiliste ning ajalooliste allikate andmeil. *Keskus–tagamaa–ääreala: uurimusi asustushierarhia ja võimukeskuste kujunemisest Eestis. Muinasaja teadus, 11*. Tallinn –Tartu, 169–232
- Mägi, M. 2004. “...Ships are their main strength.” Harbour sites, arable lands and chieftains on Saaremaa. – *Estonian Journal of Archaeology*, 8(2), 128–162.
- Mägi, M. 2007a. Iru linnusest Püha Birgitta kloostriini. Merenduslik kultuurmaastik Pirita jõe alamjooksul. – *Kunstiteaduslikke Uurimusi*, 4, 17–40
- Mägi, M. 2007b. Collectivity versus individuality: the warrior ideology of Iron Age burial rites on Saaremaa. – *Archaeologia Baltica*, 8, 263–272
- Mägi, M. 2009. Abielu, kristianiseerimine ja akulturatsioon. Perekondliku korralduse varasemast ajaloost Eestis. – *Ariadne lõng*, 1/2, 76–101
- Mäss, V. 1996. Muistsed laevad, iidset paadid. Tallinn: Horisont
- Oad, K. 2012. Eestlaste lepingud üksteisega enne 13. sajandit. – *Juridica*, III, 151–158
- Peets, J. 2003. *The Power of Iron: iron production and blacksmithy in Estonia and neighbouring areas in prehistoric period and the middle ages. Muinasaja Teadus 12*. Tallinn
- Pushkina, T. 2004. Viking Period Pre-Urban Settlements in Russia and Finds of

Artefacts of Scandinavian Character. *Land, sea and home: settlement in the Viking period : proceedings of a Conference on Viking-period Settlement, at Cardiff, July 2001*. Leeds: Maney, 41–54

Radiņš, A. 2001. Daugmale, Jersika, Riga. The development of economic and political centres along the lower reaches of the Daugava. *Lübeck Style? Novgorod Style? Baltic Rim Central Places as Arenas for Cultural Encounters and Urbanisation 1100–1400 AD. Transactions of the central level symposium of the Culture Clash or Compromise (CCC) project held in Talsi September 18–21 1998*, 89–94

Ruus, M. 2010. *Meie iselaadsest saatusest. Viimasest jääajast 1939. aastani*. Tallinn: Pro Event

Saadre, O. 1970. Padise Vanalinna mägi. – *Studia archaeologica in memoriam Harri Moora*. Toim. M. Schmiedehelm *et al.* Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut / Valgus, 147–153

Schmiedehelm, M. 1939. Kuusalu Pajulinn. – *Muistse Eesti linnused: 1936.–1938. a. uurimiste tulemused*. Toim. H. Moora. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 121–138

Selirand, J. 1994. Poliitiliseks tehtud muinasteadusest. – *Looming*, 6, 803–805

Selirand, J. 1974. *Eestlaste matmiskombed varafeodaalsete suhete tärgamise perioodil (11. –13. sajand)*. Tallinn: Eesti Raamat

Sergejev, V.; Vseviov, D. 2002. *Venemaa – lähedane ja kaugel. Aegade algusest kuni Vassili III-ni*. Tallinn: Valgus

Service, E. 1962. *Primitive Social Organization: An Evolutionary Perspective*. New York: Random House

Siig, K. 2012. Kuningamäng [‘King Game’]: An Echo of a Prehistoric Ritual of Power in Estonia. – *The Retrospective Methods Network Newsletter No 5, December 2012*. Helsinki: University of Helsinki, Folklore Studies, 15–21
http://www.helsinki.fi/folkloristiikka/English/RMN/RMNNewsletter_5_Dec_2012.pdf

Skre, D. 2008. The development of urbanism in Scandinavia. *The Viking World*. Ed. S. Brink in collaboration with N. Price. London and New York: Routledge, 83–93

Šnē, A. 2001. Hillforts of the Late Prehistoric Livs: Evidence for Chieftdom? *Lübeck Style? Novgorod Style? Baltic Rim Central Places as Arenas for Cultural Encounters and Urbanisation 1100–1400 AD. Transactions of the central level symposium of the Culture Clash or Compromise (CCC) project held in Talsi September 18–21 1998*, 337–344

Šnē, A. 2005. Emergence and Development of Early Urbanism in the Late Prehistoric Latvia. *Riga und der Ostseeraum: von der Gründung 1201 bis in die Frühe Neuzeit*. Marburg: Verlag Herder-Institut, 24–36

Zemitis, G. 2007. 10th to 12th Century Daugmale. The Earliest Urban Settlement Along the Lower Daugava and Forerunner of Riga. *Cultural interaction between east and west: archaeology, artefacts and human contacts in northern Europe*. Stockholm: Stockholm University, 279–284

- Taavitsainen, J.-P. 1990. *Ancient Hillforts in Finland. Problems of Analysis, Chronology and Interpretation with Special Reference to the Hillfort of Kuhmoinen*. Helsinki
- Tamla, T. 1996. Virumaa muinasaeg. Virumaa: koguteos. Lääne-Viru Maavalitsus; Ida-Viru Maavalitsus, 206–244
- Tamla, T. 2008a. Varangu Vesikikants. – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus* 20. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 211–212
- Tamla, T. 2008b. Neeruti Sadulamägi. – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus* 20. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 213–214
- Tamla, T. 2008c. Kloodi Pahnimägi. – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus* 20. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 214–215
- Tamla, T. 2008d. Rakvere Vallimägi. – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus* 20. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 215–216
- Tamla, T. 2008e. Nurkse linnamägi. – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus* 20. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 217–218
- Tamla, T. 2008f. Äntu Punamägi. – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus* 20. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 219–220
- Tamla, T. 2008g. Toolse linnamägi. – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus* 20. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 222–223
- Tamla, T. 2008h. Toolse Ussimägi. – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus* 20. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 223–224
- Tamla, T. 2008i. Koila linnamägi. – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus* 20. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 224–225
- Tamla, T. 2008j. Kongla linnamägi. – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus* 20. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 225–226
- Tamla, T. 2008k. Pada I linnamägi. – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus* 20. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 226–228
- Tamla, T. 2008l. Pada II linnamägi. – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus* 20. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 228–229
- Tamla, T. 2008m. Purtse Tarakallas. – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus* 20. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 230–232
- Tamla, T. 2008n. Lüganuse linnamägi. – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus* 20. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 232–233
- Tamla, T. 2008o. Alulinn. – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus* 20. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 233–235
- Tarvel, E. 2007. Piiskopi- ja orduaeg 1227–1572. Saaremaa 2. Ajalugu, majandus, kultuur. Tallinn: Koolibri, 77–142
- Tvauri, A. 2001. *Muinas-Tartu: uurimus Tartu muinaslinnuse ja asula asutusloost. Muinasaja Teadus* 10. Tartu–Tallinn

- Tvauri, A. 2002. Lõuna-Eesti noorema rauaaja linnuste ja külade arheoloogilise leiumaterjali erinevused. *Keskus – tagamaa – ääreala: uurimusi asustushierarhia ja võimukeskuste kujunemisest Eestis. Muinasaja teadus, 11*. Tallinn – Tartu, 275–300
- Tvauri, A. 2012. The Migration Period, Pre-Viking Age and Viking Age in Estonia. *Estonian Archaeology 4*. Tartu: Tartu University Press
- Tõnisson, E. 1985. Zum Problem der grossen westestnischen Wallburgen. *Die Verbindungen zwischen Skandinavien und Ostbaltikum aufgrund der archäologischen Quellenmaterialien: I. Symposium der sowjetestnischen und schwedischen Archäologen, Tallinn 12.–15. Oktober 1982*. Hrsg. v. A. Loit, J. Selirand, 99–110
- Tõnisson, E. 1992a. Külaühiskonna väljakujunemine. *Eesti talurahva ajalugu 1. Peatoimetaja J. Kahk*. Tallinn: Olion, 76–126
- Tõnisson, E. 1992b. Viron yhteiskuntajärjestelmä ja muinaislinnat 1100–1200 luvuilla. *Suomen varhaishistoria: Tornion kongressi, 14.–16.6.1991: esitelmät, referaatit*. Toimittanut Kyösti Julku. Rovaniemi: Pohjois-Suomen historialinen yhdistys, 595–604
- Tõnisson, E. 1994a. Muinas-Eesti ühiskond - elitaarne või egalitaarne, riigiga või riigita? – *Looming, 3*, 387–392
- Tõnisson, E. 1994b. Miks ma ei võiks olla indiaanlane? – *Looming, 6*, 806–811
- Tõnisson, E. 1996. Zum Problem der frühgeschichtlichen Handelsplätze in Estland (800–1200 n. Chr.). *Historia Fenno-Ugrica 1:2, Congressus primus historiae Fenno-Ugricae*. Hrsg. v. K. Julku. Oulu, 541–551
- Tõnisson, E. 1999. Die Wallburg Warbola – ein Zentrum im westlichen Estland. Aspekte zur militärischen, politischen und sozialen Funktion. – *Europeans or Not? Local Level Strategies on the Baltic Rim 1100–1400 AD. CCC Papers, 1*. Oskarshamn, 173–184
- Tõnisson, E. 2008a. *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus 20*. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn
- Tõnisson, E. 2008b. Tallinna Toompea. – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus 20*. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 185–186
- Tõnisson, E. 2008c. Iru Linnapära. – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus 20*. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 187–189
- Tõnisson, E. 2008d. Kuusalu Pajulinn. – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus 20*. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 191–192
- Tõnisson, E. 2008e. Muuksi linnamägi. – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus 20*. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 192–193
- Tõnisson, E. 2008f. Padise Vanalinnamägi. – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus 20*. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 194–196
- Tõnisson, E. 2008g. Lohu Jaanilinn. – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus 20*. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 199–200
- Tõnisson, E. 2008h. Lohu (Loone) linnamägi (Lohu II). – *Eesti muinaslinnad*.

Muinasaja Teadus 20. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 200–202

Tõnisson, E. 2008i. Kihelkonna maalinn. – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus* 20. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 236–237

Tõnisson, E. 2008i. Kärla Lihulinn. – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus* 20. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 240–241

Tõnisson, E. 2008k. Kaarma maalinn. – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus* 20. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 242–243

Tõnisson, E. 2008l. Valjala maalinn. – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus* 20. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 245–246

Tõnisson, E. 2008m. Pöide (Kahutsi, Iruste) maalinn (Kahutsi linn). – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus* 20. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 246–248

Tõnisson, E. 2008n. Asva Linnamäe põld. – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus* 20. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 250–251

Tõnisson, E. 2008o. Muhu Linnuse maalinn. – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus* 20. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 251–252

Tõnisson, E. 2008p. Karuse (Vatla) Linnuse maalinn. – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus* 20. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 255–256

Tõnisson, E. 2008q. Lihula muinaslinnus. – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus* 20. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 256–257

Tõnisson, E. 2008r. Ridala Tubrilinn (Tubri linnaase). – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus* 20. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 260

Tõnisson, E. 2008s. Leedi Hallimägi. – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus* 20. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 262–263

Tõnisson, E. 2008š. Kullamaa Rohumägi. – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus* 20. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 263–264

Tõnisson, E. 2008z. Konuvere linnamägi. – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus* 20. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 264–265

Tõnisson, E. 2008ž. Soontagana maalinn. – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus* 20. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 266–269

Tõnisson, E. 2008t. Mädara linnamägi. – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus* 20. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 270

Tõnisson, E. 2008u. Naanu linnamägi. – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus* 20. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 273–275

Tõnisson, E. 2008v. Tõrva Tantsumägi. – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus* 20. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 280–281

Tõnisson, E. 2008w. Kalana linnamägi. – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus* 20.

- Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 283
- Tõnisson, E. 2008õ. Tarakvere Linnutajamägi. – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus 20*. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 284
- Tõnisson, E. 2008ä. Lähte Palalinn. – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus 20*. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 295
- Tõnisson, E. 2008ö. Saadjärve Kalevipoja säng. – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus 20*. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 295–296
- Tõnisson, E. 2008ü. Alt-Laari linnamägi (Liinamägi). – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus 20*. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 297
- Tõnisson, E. 2008x. Erumäe kants. – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus 20*. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 298–299
- Tõnisson, E. 2008y. Peedu Kerikmägi. – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus 20*. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 299
- Tõnisson, E. 2008aa. Unipiha linnamägi (Liinamägi). – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus 20*. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 299–300
- Tõnisson, E. 2008ab. Tartu muinaslinnus. – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus 20*. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 300–302
- Tõnisson, E. 2008ac. Pikasilla Vooremägi. – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus 20*. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 304–305
- Tõnisson, E. 2008ad. Aakre Kivivare linnamägi. – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus 20*. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 305
- Tõnisson, E.; Haak, A. 2008. Lõhavere linnamägi. – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus 20*. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 271–273
- Tõnisson, E.; Haak, A.; Valk, H. 2008a. Viljandi muinaslinnus. – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus 20*. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 275–277
- Tõnisson, E.; Haak, A.; Valk, H. 2008b. Sinialliku linnamägi. – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus 20*. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 277–279
- Tõnisson, E.; Lang, V. 2008. Keava linnamägi. – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus 20*. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 202–205
- Tõnisson, E.; Lavi, A. 2008a. Ripuka Punamägi. – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus 20*. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 284–285
- Tõnisson, E.; Lavi, A. 2008b. Reastvere Kalevipoja säng. – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus 20*. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 285–286
- Tõnisson, E.; Lavi, A. 2008c. Kurista linnamägi. – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus 20*. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 287–289

- Tõnisson, E.; Lavi, A. 2008d. Kassinurme Kalevipoja säng. – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus 20*. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 290–291
- Tõnisson, E.; Lavi, A. 2008e. Alatskivi Kalevipoja säng. – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus 20*. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 292–293
- Tõnisson, E.; Mäesalu, A. 2008. Otepää linnamägi (Liinamägi). – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus 20*. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 307–309
- Tõnisson, E.; Peets, J. 2008. Paatsa linnusekoht. – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus 20*. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 237–239
- Tõnisson, E.; Tamla, Ü. 2008. Varbola Jaanilinn. – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus 20*. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 196–198
- Tõnisson, E.; Valk, H. 2008a. Kuigatsi (Puka) linnamägi (Liinamägi). – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus 20*. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 309–310
- Tõnisson, E.; Valk, H. 2008b. Sangaste linnamägi (Liinamägi). – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus 20*. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 310–312
- Tõnisson, E.; Valk, H. 2008c. Rosma linnamägi (Liinamägi). – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus 20*. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 314–316
- Tõnisson, E.; Valk, H. 2008d. Tilleoru Kantsimägi (ka Matsikants või Maakants). – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus 20*. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 317–319
- Tõnisson, E.; Valk, H. 2008e. Võuküla Kindralihaud. – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus 20*. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 319
- Tõnisson, E.; Valk, H. 2008f. Tallima (Nooska) linnamägi (Liinamägi). – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus 20*. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 324
- Tõnisson, E.; Valk, H. 2008g. Rõuge linnamägi (Liinamägi, Kantsimägi). – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus 20*. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 324–326
- Ulriksen, J. 2004. Danish Coastal Landing Places and Their Relation to Navigation and Trade. *Land, sea and home: settlement in the Viking period: proceedings of a Conference on Viking-period Settlement, at Cardiff, July 2001*. Leeds: Maney, 7–26
- Urtāns, J. 2001. Central Places in Semgallia and their Cult Sites, *Lübeck Style? Novgorod Style? Baltic Rim Central Places as Arenas for Cultural Encounters and Urbanisation 1100–1400 AD. Transactions of the central level symposium of the Culture Clash or Compromise (CCC) project held in Talsi September 18–21 1998*, 259–268

- Vahtrre, S. 1992. Kiovan Venäjä ja Viro 1030-1061. *Suomen varhaishistoria: Tornion kongressi, 14.–16.6.1991: esitelmät, referaatit*. Toimittanut Kyösti Julku. Rovaniemi: Pohjois-Suomen historialinen yhdistys, 622–630
- Valk, H. 2008a. Excavations on the hillforts of south-eastern Estonia: Luhtõ, Sangaste and Rosma. – *Arheoloogilised välitööd Eestis. Archaeological field works in Estonia, 2007*. Tallinn: Muinsuskaitseamet, 43–58
- Valk, H. 2008b. Karula Rebase linnamägi (Liinamägi). – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus 20*. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 312–313
- Valk, H. 2008c. Truuta Nahaliin. – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus 20*. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 324–326
- Valk, H. 2008d. Kõrista linnamägi (Liinamägi). – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus 20*. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 324–326
- Valk, H. 2008e. Kaloga Jaanimägi. – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus 20*. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 327
- Valk, H. 2008f. Hinniala linnamägi (Liinamägi, Päevapööramise / Päävapäüürdmise mägi, Hobuseselja / Hobõsõsäl'ä mägi). – *Eesti muinaslinnad. Muinasaja Teadus 20*. Toimetanud ja täiendanud A. Mäesalu & H. Valk. Tartu – Tallinn, 330
- Valk, H. 2010. Uut Lõuna-Eesti linnuste vanuse kohta: uurimistulemusi 2005–2008. – *Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 2009*. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 249–251
- Valk, H. 2012. Kuigatsi linnamägi. – *Tutulus. Eesti Arheoloogia Aastakiri, 2012*, 40
- Valk, H.; Juurik, R.; Rannamäe, E. 2009. Excavations on the Hill Forts of Southern Estonia: Vareste, Erumäe and Tilleoru. – *Arheoloogilised välitööd Eestis = Archeological fieldwork in Estonia, 2008*, 82–95
- Valk, H.; Ulst, I.; Metssalu, J.; Lillak, A. 2011. Excavations on the hill forts of south-eastern Estonia: Nooska, Kaloga, Karula, Võuküla and Lääniste. – *Arheoloogilised välitööd Eestis = Archeological fieldwork in Estonia, 2010*, 49–72.
- Valk, H.; Kama, P.; Olli, M.; Rannamäe, E. 2012. Excavations on the hill forts of South-East Estonia: Kõivuküla, Märdi, Truuta and Aakre. – *Arheoloogilised välitööd Eestis = Archeological fieldwork in Estonia, 2011*, 27–46
- Veldi, M. 2009. *Keskused ja kommunikatsioon Kagu-Eestis rauaajal (vara)uusaegsete kaartide taustal*. Magistritöö. Tartu Ülikool. [WWW] <http://hdl.handle.net/10062/10125> (viimati vaadatud 10.05.2013)
- Veldi, M.; Pajuste, V. 2011. Archaeological investigations at Lähthe Palalinna hill fort. – *Arheoloogilised välitööd Eestis = Archeological fieldwork in Estonia, 2010*, 169–174
- Veldi, M.; Valk, H. 2010. Archaeological investigations at Pikasilla Vooremägi hill fort and settlement site. – *Arheoloogilised välitööd Eestis = Archeological fieldwork in Estonia, 2009*, 83–94.
- Wojenka, M. 2012. *Strongholds from 8th–10th cc. from the territory of Poland, Czech Republic and Slovakia. Similarities and differences – signs of regional differentiation?* Ettekanne Tartus, TÜ Ajaloo ja Arheoloogia Instituudis (Jakobi 2-213), 10. mail 2012

- Wojenka, M. 2011. Differenzierung der Stammesburgen. Ein Beitrag zur Diskussion über Regionalisierung der polnischen Gebiet im Frühmittelalter. *8–11. századi telepölések a Kárpát-medencében. Sötét Idők Falvai. 2006-ban Debrecenben megrendezett konferencia 1. kötete. Tempora Obscura*. Debrecen, 391–419
- Yoffee, N. 1993. Too many chiefs? (or, Safe texts for the '90s). *Archaeological Theory: Who Sets the Agenda?* Cambridge University Press, 60–78
- YS = *Ynglingite saaga*. 2003. Tõlkinud ja kommenteerinud Tõnno Jonuks. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakond
- Валк, Х. 2009. Городища восточной Эстонии и поход князя Ярослава на Чудь. – *Археология и история Пскова и Псковской земли*. Псков, 393–406
- Мяэсалу, А.; Тамла, Т. 1983. Об оборонительных сооружениях городища Пуртсе. – *Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused*, 4, 307–310
- Тыниссон, Е. 1976. Исследования городища Лоху. – *Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised*, 25:1, 66–71
- Тыниссон, Е. 1982. Древнеестонские городища как источник по изучению общественного строя. *Северная Русь и ее соседи в эпоху раннего средневековья: межвузовский сборник*. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 84–89

Summary. A hillfort shift – a study of the changes in the network of hillforts in 11th century Estonia and their social, political and economic background

This thesis analyzed and discussed the social, political and economic processes that took place in Estonia during the 11th century based on changes in the network of hillforts. The term „hillfort shift“ was used to designate this change, since the previously used term „the collapse of the hillfort-settlement system“ was too inconveniently long to use. The word „shift“ also offers a very broad meaning that conveys the idea of a sudden change as well as real spatial changes (many hillforts or their adjacent open settlements actually shift location), but it does not imply or presuppose any concrete interpretation such as a power struggle.

The study is based on a statistical analysis of different aspects connected to Viking Age and Late Iron Age hillforts (the permanence of settlement on the hillfort, the existence of an open settlement, the area of the hillfort and the volume of its defensive structures). The material was drawn from different overviews on fieldwork done on Estonian hillforts, namely the catalogue „Eesti muinaslinnad“ (Tõnisson 2008a).

In general, the analysis verified the results of previous research done on this topic. Based on this analysis, it can indeed be said that a large number of small hillforts that were used in the Viking Age and were characterized by the existence of open settlements nearby were abandoned, dislocated or fortified during the 11th century. Late Iron Age hillforts which replaced the abandoned Viking Age forts or were built in entirely new places were in general characterized by a larger area and stronger fortifications compared to their Viking Age counterparts and the absence of an open settlement in the immediate vicinity. In addition, it can be pointed out that another change might have taken place in the 12th century as the number of hillforts used in the Crusade Period (13th century) was significantly lower than the number of hillforts used

in the Late Iron Age.

Interestingly, the number of hillforts actually rose in the Late Iron Age, although this change has mostly been interpreted as a reduction in the number of power centres. This interpretation is probably wrong, since changes in warfare demanded stronger fortifications which, in turn, revealed the actual number of power centres as most of them might not have been fortified during the Viking Age. Changes in warfare had previously been underestimated as an aspect of the changes that took place in the 11th century and stressing its importance is one of the most important assertions in this paper.

The statistical analysis was followed by an analysis of different explanations of the hillfort shift suggested by earlier scholars. As a result of this work, a model was created to describe the preconditions, causes and effects of this change, both the situation preceding and following this change as well as the possible course of events that unfolded. The process of change under discussion was caused by many different aspects and developments that intertwined and mutually influenced each other – firstly, the local agricultural development and changes in the settlement pattern, secondly changes in the trade system of Northern Europe, thirdly, the development of political and military institutions in Estonia and its neighbouring countries. The most central consequence was the consolidation of power in Estonian society and the growth of administrative capability, which is expressed in more developed systems of taxation and military organization, in the local production of iron and the maintenance of land routes.

In a broader evolutionary scheme, the social changes behind the hillfort shift can be described as a transition from a simple chiefdom to a complex chiefdom (see Wright 1994; Yoffee 1993). Considering the fact that in societies where hillforts are used as power centres the same socio-evolutionary processes are accompanied by a hillfort shift similar to the one described in this paper (e.g. Iron Age societies in Western Europe and 8th–11th century Poland), it might turn out to be a more universal phenomenon worth investigating in the future.

LISA 1 – tabel uurimustöös analüüsitud linnustest

(Appendix 1 – a table of hillforts analyzed for this thesis)

Linnus	Asustuse ajutisus/ pika- ajalisus (A/P)		Asula olemasolu		Pindala (I: 0–1500 m ² , II: 1500–3000 m ² , III: 3000–5000 m ² , IV: 5000–10000 m ² , V: 10000–...)		Kunstlike kaitserajatiste võimsus (väike, keskmine, suur)		Viited ja kommentaarid (s.h. on näiteks ära toodud linnuse asjakohaste kasutusperioodide leiumaterjal ja kultuurkihi iseloom, millel põhineb asustuse iseloomu määramine) Kunstlike kaitserajatiste võrdluseluste seletus: Väikesemõõdulistele on iseloomulik ainult otsavall ja kraav, kaks otsavalli või väga madal, kuni 1 m kõrge ⁵⁴ ringvall ümber väikese linnuse. Keskmisemõõdulisteks kindlustusteks on madal (kuni 3 m kõrgel) ringvall või mitu kõrget (umbes 4 m kõrgel) otsavalli. Suuremõõduliste hulka kuuluvad kolmeosalised linnused või kõrge (alates 5 m) ringvalliga linnused.
	VA	HR A	VA	HR A	VA	HRA	VA	HRA	
Aakre Kivivare	P		+		III (3000)		Väike		Tõnisson 2008ad; Valk jt 2012. Leiumaterjal: poolik araabia hõbemünt, keraamika, looma- ja kalaluud, kammripatsi katke, kaks kihvripatsit, luust nooleotsa katke, ahing, kolm õngekonksu, kaks savihelmest, noakatke ning sulatustiiglite katked. Kultuurkiht: 35–50 cm paksune kultuurkiht katab õue. Kindlustused: nähtav vall puudub, mäe nõlvu on järsemaks tehtud, ka kaitseehitiste jäänused puuduvad.
Ahisilla	A		-		III (4000)		Väike		Mäesalu 2008. Leiumaterjal: puudub. Kultuurkiht: puudub. (liivases pinnas on üsna kamarakihi all sütt ja tukiotsi, nende süsinikuproov näitab viikingiaega. Kindlustused: 35–40 m laiuses neemiku kaelusekohas oli kive sisaldanud otsavall, mis ei ole enam jälgitav.
Alatskivi	P	P	+	+	II (2200)	II (2200)	Väike	väike	Lavi 2002; Tõnisson & Lavi 2008e. Leiumaterjal: keraamika,

54 Olen arvestanud mõõte välisnõlvalt ja tänapäevaks säilinud valli kõrgust.

Kalevipoja säng									viskeodaotsad, nooleotsad, noad, värtnakedrad, tiiglid, looma- ja kalaluud, ehitusjäänustest ahjualus. Kultuurkihi paksus 0,1–0,45 m. Kindlustused: 30m laiuse seljandiku mõlemas otsas 1,8 meetri kõrgune otsavall, loodepoolse valli välisjalamil 0,5–0,7 m sügavune kraavinõgu
Alt-Laari linnamägi	P		+		I (1200)		Väike		Tõnisson 2008ü; Lillak & Valk 2009a. Leiumaterjal: süsi, põlenud kivid, loomaluud, käsitsikeraamika. Kultuurkiht on olemas. Kindlustused: vall puudub, aga linnuseala ülaäärt on tõstetud ja nõlvu järsemaks tehtud.
Ehmja Kuradimägi	A		+		I (1400)		Väike		Mandel 2008. Leiumaterjal: üksikud I aastatuhande lõpu või II aastatuhande alguse savinõukillud. Kultuurkiht puudub. Kindlustused: Kaks madalat, suurtest raudkividest koosnevat paralleelset ringvalli ümber 1400 m ² õue.
Erumäe kants		A		-		II (2500)		keskmine	Tõnisson 2008; Valk, Juurik & Rannamäe 2009. Leiumaterjal: mõned käsitsikeraamika, mõned kedrakeraamika killud. Kultuurkiht väheintensiivne. Kindlustused: lõuna- ja kaguservas kuni 4,5 m kõrgune otsavall, mille välisjalamil on 1–1,5 m sügavune ning 6–8 m laiune vallikraav. Õue lääneküljel on 1–2 m kõrgune äärevall.
Iru Linnapära	P		+		I (1000)		väike		Lang 1996, 34-103; Tõnisson 2008c. Leiumaterjal: nooleotsad, kaelavõru, araabia mündid, hoburaudsõle nõel, helmes, ehtenõel, noatupe otsik, savinõud, loomaluud, söestunud viljaterad. Kultuurkiht: intensiivne. Kindlustused: kaks kuivmüüri ümbritsetud otsavalli ja arvatav tornrajatis.
Kalana linnamägi		A		-		II (2000)		väike	Lavi 2002; Tõnisson 2008w. Leiumaterjal: puudub (antud asustusjärgust). Kultuurkiht valli välisküljel (tõenäoliselt põlenud kaitseehitiste jäänused). Kindlustused: 1 m kõrgune, 10 m laiune lame vallimoodustis ning 28 m pikkune, ilmselt

									osaliselt inimtekkeline kraav.
Karula Rebasemägi	P	A	+	-	I (1400)	I (1400)	väike	väike	Valk 2008b; Valk jt 2011. Heiki Valgu arvates võib hilisrauaaegne tegevus linnusel olla seotud ainult 1223. aasta sõjaretkega. Leiumaterjal: loomaluud, savitihendid, käsitsikeraamika, savihelmes, kopra kannaluust ripats, hilisrauaajale viitavad mõned kedrakeraamika tükid, rauast nuga ning kaks 13. sajandi I veerandi ammunooletsu. Kultuurkihi paksus kõikuv, 20–90 cm. Kindlustused: mäge on järsustatud, lisaks on nõlval olnud kaitsetara.
Kassinurme Kalevipoja säng	P	P	?	?	I (1200)	I (1200)	väike	väike	Lavi 2002; Tõnisson & Lavi 2008d. Linnusest lõunas ja loodes paikneva asulakoha dateering on lahtine, leiumaterjali (nt jahvekivi) järgi võiks seda paigutada ka eelrooma rauaajale. (Linnuse) leiumaterjal: viikingiaegsest kihist prillspiraalotstega pronksõrmus, 13. sajandi kihist kerisekividest vare. Kultuurkiht: õue loodeosas 0,2–0,3 m, kaguosas 0,5 m. Kindlustused: kaks suhteliselt lühikest otsavalli, viikingiajal ilma sisetäidiseta palktarandid, 11. sajandil rajati sisetäidisega tarandid.
Keava	P	P	+	-	I (1000)	I (1000)	väike	väike	Tõnisson & Lang 2008; Lang 2012a. Leiumaterjal: hilisviikingiaegsest asustusjärgust (III) on linnuselt juba keraamikat ja võib-olla üks 11. sajandi odaots, suurem osa rikkalikust leiumaterjalist kuulub siiski V järku ehk 12. sajandi keskpaigast 1220-ndateni. Kultuurkiht on intensiivne (peamiselt hilisrauaaegne). Kindlustused: 20 m pikkused otsavallid, 15 m laiuseks vajunud, siseküljelt kuni 2,5 m kõrged, lisaks valli välisjalamil 5–6 m laiused ja 0,5–1 m sügavused kraavid ning 4–5 m laiused ja siseküljelt kuni 1 m kõrgused

									äärevallid.
Kihelkonna (Odalätsi) maalinn		A		-		II (2000)		keskmine	Tõnisson 2008i. Tõnissoni järgi võis linnus jääda välja ehitamata või on ehitatud kiiruga, kuna linnuseõu on kahest otsast lahtine. Leiumaterjal: puudub. Kultuurkiht: liikuvate liivade tõttu võib kultuurkiht olla mattunud, linnus on arheoloogiliselt uurimata. Kindlustused: välisnõlvalt 8–9 m, sisenõlvalt 5–6 m kõrged vallid, mille aluseks on ilmselt kasutatud kahte looduslikku luiteharu.
Koila linnamägi	P		+		III (4000)		väike		Tamla 2008i. Leiumaterjal: käsitsi valmistatud keraamika, ehtekatked, noapidemerõngas, rihmakeel, naast, nuga. Kultuurkiht linnuseõuel paarikümne sentimeetri paksune. Kindlustused: 1–1,5 m kõrgune otsavall ühes küljes.
Konuvere linnamägi	P		-		II (1550)		väike		Tõnisson 2008z. Leiumaterjal: käsitsi vormitud keraamika, katkine kirves, noad, vikati ots, käevõrud, rinnanõelad, kaaluvihht, värtnakeder, agraafnööp, anglosaksi münt. Kultuurkihi paksus õue keskosas 30–40 cm, lõunaservas 70–80 cm. Kindlustused: põhjaküljel, võib-olla ka lääneküljel madal, 1,5 m kõrgune vall.
Kuigatsi	P	A	-	-	I (700)	I (700)	väike	väike	Tõnisson & Valk 2008a; Valk 2012. Leiumaterjal: kedrakeraamika killud, käsitsikeraamika killud, loomaluutükid, klaashelmes, pronksisulatustiigel. Kultuurkiht: 15–25 cm paksune, lohud ja sissekaevad kuni 85 cm sügavused. Kindlustused: vall puudub, mäenõlva on kunstlikult järsustatud.
Kullamaa Rohumägi		P		-		II (2000)		väike	Tõnisson 2008š. Leiumaterjal: süsi, loomaluud, savinõukillud, kannus, käärid (linnamäe ümbrusest ka kaks hoburaudsõlge, pronksist kaalud ja odaots). Kindlustused: täpsemalt kirjeldamata, osalt lõhutud, osalt ebamäärased.
Kurista linnamägi	A	A	-	-	I (1250)	I (1250)	väike	keskmine	Lavi 2002; Tõnisson & Lavi 2008c. Leiumaterjal: 12. sajandist

									pärinev peitleid otsavalli sisejalami kaitseehitiste rusudest. Kultuurkihti esineb peaaegu ainult vallides ja nende sisejalamil. Kindlustused: esimesel perioodil tõenäoliselt ainult otsavall, 11. sajandil linnus ilmselt hävis ning rajati uued, kõigist külgedest ümbritsevad sisetäidisega palktarandid.
Kuusalu Pajulinn	P		+		II (2000)		keskmine		Schmiedehelm 1939; Tõnisson 2008d; KRR. Maastikul paikneb linnus ümbritsetuna mitmest muinasaegsest asulakohast. Leiumaterjal (AI 3427, 5102): valuvormid, klaas- ja emailhelmed, peen- ja jämekeraamika, luisu katked, luust või sarvest esemed, söestunud viljalasund, loomaluud. Kultuurkiht: must, süsine, 8–20 cm, ilmselt linnuse põlemisest tekkinud. Kindlustused: keskelt ja külgedelt kuivmüüriga toetatud kivist ringvall, lisaks on võib-olla tehnikult kuivendatud ümbritsevat sood ja linnuse alla paigutatud palkparvi, algne kõrgus tõenäoliselt 1,5 m, laius 4 m.
Kõrista linnamägi		A		-		?		väike	Valk 2008d. Linnust on uuritud vaid šurfidega. Hilisrauaaega osutab 40 cm sügavuselt saadunud söestunud tukk. Linnuse pindala on raskesti määratletav, sest osa künkast on kruusavõtmisega hävitatud. Leiumaterjal: puudub. Kultuurkihti olemasolu ebaselge. Kindlustused: selgemad kindlustused puuduvad, linnuseõue on tasandatud.
Kärle Lihulinn	A	P	-	-	?	V (18000)	?	suur	Tõnisson 2008i. Leiumaterjal: 40 numbrit leide, nt kannus, hoburaudsõled, mõned raudnood, plaatsoomusrüü detail, käsitsikeraamika jne, dateeritud 11.–13. sajandisse. Et osad süsinikudateeringud langevad ka 9.–10. sajandisse, võib oletada mingit ajutise kasutusega linnust juba viikingiajal, kuigi selle ulatus jääb ebaselgeks. Kultuurkiht: õue kirdeosas asuval platool 0,15–0,25 m, ulatudes kohati lohuna sügavamale; õue

									madalamas lõunaosas 0,1–0,2 m. Kindlustused: osaliselt olemasolevaid liivaluiteid kasutades on ehitatud puitrajatistest kivitäidisega 500 m pikkune ringvall.
Leedi Hallimägi		P		-		I (1200)		Väike	Tõnisson 2008s. Leiumaterjal: loomaluud, tiiglitükid. Kultuurkiht: valli sisejalamil 50–60 cm paksune tume, osalt nõgine liivakiht, õue põhjaosas 10–20 cm tume nõgine kiht, mis sisaldas ka leide. Kindlustused: 1200 m ² suurust õue ümbritsev vall, mille kõrgus sisejalamilt on 1,5–2,4 m.
Lihula linnus	A	P	?	+	?	?	?	?	Tõnisson 2008q; Mandel 2000; Mandel 2011, 77–79. Kuivõrd linnusel on olnud ka keskajal linnus, on muinaslinnuse kohta ka kaevamistel suhteliselt vähe andmeid saadud. Linnuse enda söedateeringud langevad nii viikingi- kui hilisrauaaega. Linnuse ees paiknenud muinasaegse asulakoha leiumaterjal ja radiosüsinikudateeringud viitavad 11. –13. sajandile, lisaks on sealt leitud 10. sajandisse dateeritava ehtenõela katkend. Sellest johtuvalt olen leidnud, et viikingiajal võis tegemist olla ajutise ning hilisrauaajal püsivalt kasutuses olnud linnusega (kuivõrd see määratakse 1219. aastal lausa Eestimaa piiskopi residentsiks). Asula leiumaterjal: keraamika, pronkssõrmused, pannal, kirves, stiilus.
Lohu II	P	A	+	-	I (1000)	I (1000)	väike	väike	Ты́ниссон 1976; Tõnisson 2008h. Leiumaterjal: käsitsikeraamika, naelapea ja tiiglikatke (ilmselt viikingiaegsed). Kindlustused: 1,6 m kõrgune otsavall (ilmselt on tänapäevane vall peamiselt 12. sajandil tehtud kindlustustööde tulemus, kui see võis olla Jaanilinna eelkindlustus, viikingiaegne otsakindlustus võis olla veelgi väiksem).
Lohu Jaanilinn		P		-		IV (6500)		suur	Tõnisson 2008g. Leiumaterjal: keraamika, kirves, vööpannal. Korralik kultuurkiht katab õue, kuigi on täpsemalt uurimata.

								Kindlustused: 6500 m ² õue ümbritseb kolmest küljest ilmselt algselt puitkonstruktsioonidega toetatud kivimüürseintest koosnenud vall, mille kõrgus on sisenõlvalt 3–5 m, välisnõlvalt 6-9 m.		
Lõhavere linnus		P		-		II (1600)		keskmine	Tõnisson & Haak 2008. Leiumaterjal: 7700 numbrit leide, mille hulgas on ohtralt relvi, töövahendeid, ehteid jne (leidude arvukuse põhjuseks on see, et peaaegu kogu linnuseala on läbi uuritud) . Kultuurkiht: intensiivne. Kindlustused: linnuseõue on ümbritsenud puidust taranditesse kuhjatud pinnasest vall, millest on nüüdseks järel 1–1,5 m kõrgune vall.	
Lähte Palalinn	A		-		I (600)			väike	Tõnisson 2008ä; Veldi & Pajuste 2011. Leiumaterjal: Rõuge-tüüpi keraamika, loomaluud. Kultuurkiht: nõrk. Kindlustused: siseküljelt 1,5 m, välisküljelt 3–3,5 m kõrge otsavall ning selle ees 1,5 m sügavune kraav.	
Lüganuse linnamägi	?	?	+	?	I (1100)	I (1100)		väike	väike	Tamla 2008n. Kuivõrd linnuse kohal on tänapäeval Lüganuse kihelkonnakirik kirikuaed ning sealsed uurimistööd pole oletatava linnuse kohta väga palju andmeid pakkunud, jääb sealse asustuse iseloom ebaselgeks ning viitab pigem ajutisele asustusele. Leiumaterjal: raudnaelad, kedrakeraamika, üks käsitsivalmistatud savinõukild. Linnuse ees paiknenud asulast on leitud paar kildu musta kiilapinnalist käsitsivalmistatud keraamikat. Kultuurkiht: iseloom teadmata. Kindlustused: u 60 m pikkune teadmata mõõtmatega (praeguse kirikuaia müüri alla jääv) otsavall, mis eraldas neemiku lõunapoolsest põllumaast.
Muhu Linnuse maalinn		P		-		III (3000)			suur	Tõnisson 2008o. Leiumaterjal: hõbeehted, mündid, pronksesemed, klaashelmed (ilmselt 2 aaret), loomaluud, ammuoleotsad, kirves. Kultuurkiht: tume, nõgine, 0,25 m.

								Kindlustused: rajatud peaaegu tasasele maale, kõige paremini säilinud osas (suur osa vallist kanti 1894–1895 Väikese väina tammi ehitamiseks) on vall 8 m kõrgune, raudkividest koosnev kivilasu, linnust kaevanud J. B. Holzmayer on oletanud ka vallikraavi olemasolu.	
Muuksi	A	A	-	-	III (5300)	III (5300)	väike	väike	Tõnisson 2008e. Leiumaterjal: käsitsikeraamika. Kultuurkiht: jälgitav ainult valli sisejalami piirkonnas 20–30 cm paksuselt. Kindlustused: kaarjalt kulgev otsavall, mille kõrgus on enamasti 0,5–0,7 m, mõnes kohas kuni 1,5 m; laius on 2–4 m piires.
Mädara Punamägi	A		-		I (800)		väike		Lõugas & Selirand 1977, 242; Tõnisson 2008t. Kuigi linnusel on tehtud vaid proovikaevamisi, siis käsitsikeraamika ja kultuurkihi olemasolu üksi ei ole piisav põhjus, et linnamäe asustust püsivaks pidada. Leiumaterjal: käsitsikeraamika. Kultuurkiht: olemas. Kindlustused: 1–1,5 m kõrgune otsavall.
Naanu linnus		P		-		II (1700)		väike	Tõnisson 2008u. Leiumaterjal: kedrakeraamika, kolle, pronksisulatustiigli tükid. Kultuurkiht: katab õue suhteliselt õhukeses, 20 cm paksu kihina. Kindlustused: muust seljakust eraldatud kraavi ja otsavalliga, viimase välisnõlva kõrgus on kraavi põhjast 6–7, lisaks on lühike, 0,5–0,7 m kõrgune vall õue loodeotsas.
Nooska	P		-		I (1100)		väike		Tõnisson & Valk 2008f; Valk jt 2011. Hilisrauaaegsele tegevusele viitab küll nõlvaalusest erosioonikihist leitud söestunud tukk, kuid see ei näi piisav, et eraldi kindlustusetappi välja tuua. Leiumaterjal: I aastatuhande teise poole käsitsikeraamika (sh musta kiilapinnalise nõu tükid), pronksspiraal. Viikingiaega viitab ka süsinikuproov põlenud raudkivide lasu vahelt. Kultuurkiht: 0,5 m paksune, tume.
Nurkse	?		-		III (4000)		väike		Tamla 2008e. Linnust on uuritud vaid proovišurfidega.

									Leiumaterjal: üks lainelise ornamendiga ja kaks ornamenteerimata käsitsikeraamika kildu (Toomas Tamla järgi I aastatuhande viimasest veerandist). Kultuurkiht: tume, söesegune, 15 cm. Kindlustused: 1–1,5 m sügavune ja 6–7 m laiune kraav ning 1 m (kohati ka 1,5 m) kõrgune otsavall.
Oandimägi		?		-		III (3500)		väike	Mäesalu & Valk 2008. Leiumaterjal: 16 väikest keraamikakildu, 2 rauašlaki tükki, pronksspiraal. Kultuurkiht: ebaühtlane, 10-30 cm paksune, segatud liivalaikudega (võimalik, et selle on tinginud hilisem põlluharimine mäel). Kindlustused: põhjanõlva on järsustatud, edelaosas on 19 m pikkune ja 7 m laiune otsavall, võimalik, et inimtekkeline on ka linnamäe seljakust eraldav vagumus.
Otepää linnus	P	P	+	+	III (4500)	IV (9300)	?	keskmine	Tõnisson & Mäesalu 2008. Viikingiajal oli kasutusel mäe kõrgem, lõunapoolne platoo ning madalamal astangul paiknes asula, alates 12. sajandist rajati platoole eeslinnus, aga linnuse ümbruses, kuhu 13. sajandil kujunes keskaegne alev, on samuti muinasasula kultuurkihti. Leiumaterjal: viikingiajast käsitsikeraamika, rinnanõelad, sõled, ripatsid, 2 kitsateralist kirvest jne; hilisrauaajast ehted, tööriistad, keraamika, arvukalt noole- ja ammunooletsid, rauašlakki ja pronksivaluga seotud leide. Kultuurkiht: 0,5–0,8 m paks, hilisema ehitustegevuse käigus segatud. Kindlustused: viikingiaegse linnuse kindlustused põhinesid ilmselt peamiselt looduslikel eeldustel, hilisrauaaegne linnus oli ümbritsetud ringvalliga.
Paatsa		P		+		II (1500)		väike	Tõnisson & Paats 2008. Tõenäoliselt langeb linnuse aktiivsem kasutusaeg varakeskaega, kuid esimesed jäljed pärinevad juba 11.–12. sajandist. Mitmel pool linnuse ümber on näha kultuurkihti, loodeservas vallist väljaspool on paiknenud

								sepapada. Leiumaterjal: kedrakeraamika, ehted (sõrmused, kee vahelüli), elamute jäljed, rauatöötlemise jäljed. Kultuurkiht: 0,4–0,5 m paksune kultuurkiht. Kindlustused: õue kolmest küljest ümbritsev raudkividest vall, mille sisenõlva kõrgus jääb 0,5–1 m piiridesse.	
Pada I linnamägi		A		-		V (11000)		suur	Tamla 2008k. Leiumaterjal: ahjude jäänused, pronkskäävõru, hoburaudsõlg, viskeodaots, raudkannus. Kultuurkiht: hilisrauaaegne kihistus on eristatav vaid valli sisejalamil. Kindlustused: 11 000m ² linnuseõue ümbritsev 1,5–3 m kõrgune ringvall, mis koosneb peamiselt liivast ning oli ümbritsetud paeplaatidest kuivmüüriaga.
Pada II linnamägi	A		+		IV (7500)		väike		Tamla 2008l. Leiumaterjal: koldeaseme jäänused, käsitsikeraamika, noatera katke, raudnõel. Kultuurkiht: väheintensiivne ja õhuke. Kindlustused: 2,5–2,8 m kõrgune otsavall neemiku kitsal kaelal.
Padise Vanalinnamägi	A	A	-	-	III (3300)	III (3300)	väike	väike	Tõnisson 2008f, Saadre 1970. Leiumaterjal: peamiselt käsitsi vormitud savinõude killud, lisaks pronksist ehtenõela jala katkend, ebamäärase vanusega tuleraud, nooleots (uuritud 216 m ² kohta). Kultuurkiht: väheintensiivne. Kindlustused: idapoolses küljes otsavall ja selle välisjalamil 2–2,5 m sügavune kraav, edelanurgas ka madalam vall, lisaks on linnuse nõlvu kõrgendatud ja järsemaks tehtud.
Peedu Kerikmägi	P		-		I (650)		väike		Tõnisson 2008y. Leiumaterjal: käsitsikeraamika, mõõga tükk, pronksehted, värtnakedrad, noad, loomaluud, rauašlakk. Kultuurkiht: intensiivne, äärealadel 30–80 cm. Kindlustused: linnuse alust on tõstetud ning nõlvu järsemaks tehtud, võimalikud vallid on tõenäoliselt hilisematel aegadel tasandatud.

Purtse Tarakallas	A	A	?	?	IV (7500)	IV (7500)	väike	keskmine	Tamla 2008m; Ain Mäesalu suuline kommentaar 27.03.2013. Linnamäe vastas jõe teisel kaldal, linnulennult u 200 m kaugusel on ulatuslik asulakoht (reg nr 9072), kuid selle dateering on teadmata. Leiumaterjal: viikingiajast käsitsikeraamika (sh kiilapinnaline), ehtenõela katkend, luust värtnakeder, mõned nooleotsad; 13.-14. sajandist on kedrakeraamika, rootsuga nuga ning väike pronksist võti. Kultuurkiht: õhuke (20–25 cm) ning väheintensiivne viie ehitusjärgu kohta (leitud on ka kaks maassesüvendatud koldeaset). Kindlustused: viikingiajal oli 4–5 m laiune paeplaatidest kuivmüürina laotud vall tõenäoliselt vaid idapoolses otsas, teistes külgedes paiknesid puidust kaitseehitised, hilisrauaajal ümbritseti kogu 7500 m ² linnuseõu 1,5–2 m kõrguse ja 4–5 m laiuse ringvalliga ning idapoolse valli ette kaevati 2 m laiune ning 1,5 m sügavune kraav.
Pöide maalinn	A	P	?	?	?	III (3700)	?	suur	Tõnisson 2008m. Pöide linnus näib olevat olnud kasutusel 10.–11. sajandil (ning osaliselt varemgi) ning mõningase vaheaja järel 12.–13. sajandil. Linnuse naabruses põllul on muinasasula kultuurkiht, paraku dateerimata. Leiumaterjal: mõõga teramiku osa, odaots, viskeodaotsad, luukammid, hoburaudsõled, keraamika, ammunoolets, kerisahjude vared. Kultuurkiht: olemas.
Rakvere Vallimägi	A	?	+	-	?	?	?	?	Tamla 2008d. Leiumaterjal: viikingiajast pärinevad mõned nooleotsad ning mõned palgi- ja postijäänustest saadud süsinikudateeringud, hilisrauaajast pärineb suurem hulk dateeringuid ning kaks odaotsa ja pronksist rinnanõel. Kultuurkiht: ebaselge, on hilisemate ehitustööde tõttu tugevasti kahjustada saanud. Kindlustused: teadmata.

									Linnusest põhja pool paikneb muinasasula kultuurkiht, kust on leitud I aastatuhande teise poole ja I-II aastatuhande vahetuse keraamikat ja nooleotsad.
Reastvere Kalevipoja säng		A		-		I (300)		väike	Lavi 2002; Tõnisson & Lavi 2008b. Leiumaterjal: puudub. Kultuurkihti leidub ainult vallides. Võimalik, et linnus on olnud kasutusel ka viikingiajal, kuid varasemaid kihte pole uuritud. Kindlustused: kaks otsavalli, 10–12 m laiad, idapoolse kõrgus 2 m, läänepoolse kõrgus 1,5 m.
Ridala Tubrilinn		?		+		II (2000)		?	Tõnisson 2008r; Mandel 2011, 59-61. Linnust on kaevanud vaid 1897. aastal R. Hausmann. Leiumaterjal: linnusest endast on teadaolevalt leitud vaid pihtaia jäänused ja ristripats. Kultuurkiht: 40–50 cm paksune tume pinnas. Kindlustused: ringvall on suuresti hilisemal ajal laiali kantud.
Ripuka Punamägi		?		-		I (650)		väike	Tõnisson & Lavi 2008a. Leiumaterjal: rinnanõel, kedrakeraamika. Kultuurkiht: olemas. Kindlustused: madal otsavall välisküljel paikneva kraaviga.
Rõuge Liinamägi	P		+		I (850)		väike		Tõnisson & Valk 2008g; Lillak & Valk 2009b. Leiumaterjal: käsitsikeraamika, hoonete ja ahjude jäänused, tiiglite, valamisvormide katked, šlakk, pronksikangid, loomaluud, araabia hõbemündid jne. Kultuurkiht: intensiivne, kuni 1 m paksune (inimtegevus alates 7. sajandist). Kindlustused: madal otsavall ja vallikraav.
Rosma linnamägi		A		-		III (4000)		väike	Tõnisson & Valk 2008c; Valk 2008a. Lisaks eelrooma Leiumaterjal: kindlalt hilisrauaaega dateeritav materjal puudub. Kultuurkiht: puudub. Kindlustused: näib, et praegu näha olev vall on kuhjatud alles varakeskajal (sellest saadud radiosüsiniku dateering oli kalibreerituna 95,4% 1255–1309, 1361–1387), hilisrauaajal on olnud mäeplatoo serval mingi

									kergem tara või palksein.
Saadjärve linnus	P	P	+	-	I (1200)	I (1200)	väike	keskmine	Lavi 2002; Tõnisson 2008ö. Leiumaterjal: viikingiajast Rõuge tüüpi keraamika, tööriistad, võitlusnuga, ehted; hilisrauaajal keraamika jm asustusjäljed. Kultuurkiht: intensiivne. Kindlustused: viikingiajal järsustatud nõlvad ja palktarandid, hilisrauaajal olulised täiendused: tarandite täitmine, kogu linnamäe ala ümbritsemine
Sangaste		A		-		III (4250)		väike	Tõnisson & Valk 2008b. Leiumaterjal: kedrakeraamika, põlenud kivid. Kultuurkiht: ebaühtlane, nõrk, esineb vaid laiguti. Kindlustused: mäe ümbritseval astangul on madal kraav ja sellest seespool kraavipõhjast mõõdetuna 1,3–1,5 m kõrgune vall.
Sinialliku linnus		P		-		III (4000)		keskmine	Tõnisson, Haak & Valk 2008b. Leiumaterjal (AI 4407): enamasti kedrakeraamika, loomaluud, ehete katked, naelad, luust esemed, nuga, luisu katke. Kultuurkiht: kultuurkihis eristub kolm ehitusjärku elamute jäänustega. Kindlustused: kahes otsas otsavall (siseküljelt 1,5 m, välisküljelt 2–3 m kõrgused); lisaks on olnud 1–1,5 m kõrguse valliga eraldatud eeslinnus.
Soontagana maalinn	A	P	-	-	?	III (3500)	?	keskmine	Tõnisson 2008ž. Leiumaterjal: viikingiajast pärinevad üksikud leiud, hilisrauaajast aga erinevad ehted, relvad, käsitsi- ja kedrakeraamika, tööriistad, põllutööriistad, kirjapulk, tiiglitükid, šlakk, loomaluud, hõbemündid, elamute jäänused. Kultuurkiht: õuel 0,8-1 m, vallide jalamil kuni 1,5 m. Kindlustused: 3500 m ² õue ümbritsev ringvall, põlluharimise tõttu suuresti hävinud (praeguseks ainult kerge kõrgem sõõr ümber õue), nõlvad on aga 5–6 m kõrged. Kaitseehitiste vanimad dateeringud langevad 7.–8. sajandisse.
Tallinna Toompea		A		?		?		?	Tõnisson 2008b. Toompea linnuse varasematest etappidest on

								endiselt üsnagi vähe teada, kuna hilisemate perioodide ehitustööd ning linnakaevamistelt tulevad juhuslikud andmed ei võimalda hõlpsalt tervikpilti luua. Kindlalt muinasaega dateeritavat leiumaterjali on seni vaid vähese hulga keraamika ja mõne relva näol. Ajutist tegevust on võinud Toompeal olla juba viikingiaja lõpust, kuid intensiivsemad asustusjäljed pärinevad päris muinasaja lõpust.
Tarakvere Linnutajamägi	?		-		II (1600)		väike	Tõnisson 2008õ. Leiumaterjal: käsitsikeraamika. Kultuurkiht on olemas. Kindlustused: 17–18 m pikkune otsavall (sisenõlvalt 1,5 m kõrge) ja ligi 2 m sügavune kraav.
Tartu muinaslinnus	P	?	+	-	IV (5500)	IV (5500)	?	? Tvauri 2001; Tõnisson 2008ab. Andres Tvauri väitel kindlalt 12. sajandisse dateeritavaid esemeid Tartu muinaslinnusest ja – asulast praktiliselt ei olegi (osa leiumaterjalist on dateeritud 11.–12. sajandisse, osa aga 12.–13. sajandisse, Tvauri leiab, et esimesed võib kõik paigutada 11., teised aga 13. sajandisse) ning kui need oleksid sel ajal olnud püsivalt asustatud, oleks sellest jäänud märksa tugevam arheoloogiline jälg. Seega leiab ta, et pärast 1061. aastat jäeti varalinnaline asula maha ning ka linnust kaotati vaid ajutiselt (mahajäetud näib see olevat ka ristisõja perioodil kuni 1223. aastani). Mõned uurijad Tvauri arvamust siiski ei jaga, vaid leiavad, et muinasaegne asustus Tartus oli viikingiajast alates järjepidev. Üheks argumendiks selle kohta, et Tartu oli 12. sajandil asustatud, on tõsiasi, et sel perioodil korraldasid Vene vürstid Tartu vastu 2 sõjaretke: 1134. aastal ja 1191/1192. aastal. On väheusutav, et venelaste sõjaretke sihtmärgiks oleks olnud ajutiselt asustatud ja vähetähtis linnus, mida lisaks peeti oluliseks mainida ka kroonikates (leetopissides).

								Kindlustuste osas selgus puudub, kuna alal on järgnevate sajandite jooksul toimunud intensiivne ehitustöö.
Tilleoru Kantsimägi	P		+		III (3300)		väike	Tõnisson & Valk 2008d. Leiumaterjal: käsitsikeraamika, mõned kedrakeraamika killud, värtnakedra katke, raudkivilasu. Kultuurikiht: õuepoolses osas väheintensiivne, nähtavasti segatud. Kõige tumedamates paikades 30–40 cm paksune. Kindlustused: 15 m pikkune, 3 m laiune ja 5 m kõrgune otsavall, mille ees 1–1,5 m sügavune kraav. Platoo idaserval asuvad künkakesed on ilmselt jäänused poolelijäänud linnuse väljaehitamise jaoks kogutud ehitusmaterjalist.
Toolse Ussimägi	A		+		I (1200)		väike	Tamla 2008h. Leiumaterjal: ahju jäänused, käsitsikeraamika. Kindlustused: mitte rohkem kui 30 m pikkune, 1,2 m kõrgune paekividest vall ning kraav.
Truuta Nahaliin	A		-		III (3300)		väike	Valk 2008c; Valk jt 2012. Leiumaterjal: käsitsikeraamika, üks kedrakeraamika kild. Kultuurikiht: puudub. Kindlustused: puuduvad.
Tõrva Tantsumägi		A		-		I (1100)	väike	Tõnisson 2008v, Ain Mäesalu kommentaar 19.05.2013. Söedateeringute ning käsitsikeraamika põhjal on linnust kasutatud ka keskmisel rauaajal, kuni 9. sajandini, kusjuures siis oli tegemist nõrgalt kindlustatud ja ka nn eeslinnuse alale ulatunud linnusega. Hilisrauaaegne leiumaterjal: kedrakeraamika ja 1220ndatest pärit ammunoolets. Kultuurikiht: leiuvaene, kuigi hoonesüvendiga. Kindlustused: mitu lühikest kuni 3 m kõrgust otsavalli ja 2–3 m sügavune kraav
Valjala maalinn		P		-		III (3600)	suur	Tõnisson 2008l. Leiumaterjal: keraamika, relvad, ehted, töö- ja tarberiistad, puulabidas, mõõga käepide. Kultuurikiht: õuel 0,3–0,4 m paks, valli lähedal kuni 1,2 m. Kindlustused: 3600 m ² õue

								ümbritseb siseküljelt 3–5 m, välisküljelt 4–7 m kõrge vall.	
Varbola Jaanilinn		P		-		V (20000)		suur	Tõnisson & Tamla 2008. Leiumaterjal: ligi 4600 ühikut, enamik 12.–13. sajandist, vähesel määral ka 11. (või isegi 10.) sajandi leide. Linnuseõuel on u 90 kivivaret, mis viitavad hoonetes olnud kerisahjudele. Kindlustused: 580 m pikkune, välisküljelt 7–10 m ja siseküljelt 2–7 m kõrgune vall, lisaks 10 m laiune ja 2–3 m sügavune vallikraav valli välisküljel.
Vatla maalinn		?		+		I (1200)		keskmine	Tõnisson 2008p. Linnusel on tehtud vaid väikesi arheoloogilisi kaevamisi 1895. aastal. Leiumaterjal: kaks ristripatsit, loomaluud, põlenud kivid, tammepalgid. Kultuurkiht katab õue. Kindlustused: õueala ümbritsev vall on üldiselt 2–3 m kõrgune, aga otsavall neemiku avatamal küljel on välisküljelt 5,5 m, siseküljelt 4,5 m kõrge, lisaks on selle välisjalamil täisvarisenud vallikraav.
Viljandi linnus	?	P	+	+	III (3500)	III (3500)	?	?	Tõnisson, Haak & Valk 2008a. Keskaegse ordulinnuse ehitustööde tõttu on Viljandi muinasaegse linnuse kihistuste iseloomu raske tabada, kuid hilisrauaaegne kultuurkiht on oletatavasti konvendihoone rajamisel eemaldatud. Viikingiajast pärinev leiumaterjal: kiilapinnaliste nõude katked, klaashelmes, tiiglikatked. Hilisrauaaegse asustuse püsivusele viitab see, et Viljandi on 13. sajandi alguse sõdade ajal algusest peale selgelt väljakujunenud keskus. Suusahüppemäel ja Pähklikmäel on olnud ka viikingiaegne ja oletatavasti ka hilisrauaaegne asula kultuurkiht.
Võuküla Kindralihaud	A	A	-	-	I (700)	I (700)	väike	väike	Tõnisson & Valk 2008e; Valk jt 2011. Kasutamist nii viikingi- kui hilisrauaajal näitavad süsinikudateeringud. Leiumaterjal: puudub. Kultuurkiht: puudub. Kindlustused: siseküljelt 2–2,5 m kõrgune otsavall lõunas ning 90 m pikkune ja 1 m kõrgune vall

									põhjas ja läänes, lisaks kuni 6 m laiune ja 1–1,5 m sügavune kraav kagus, lõunas ja läänes.
Äntu Punamägi		P		-		III (4000)		keskmine	Tamla 2008f. Linnusel on tehtud 1895. aastal väikeseulatuslikke proovikaevamisi. Leiumaterjal (dateerimatu, ei välista ka hilisrauaaajast varasemaid kasutusjärke): loomaluud, väike savinõukild ning auguga vurriluu. Kultuurikiht: pealinnuse õuel 0,5 m. Kindlustused: 3-osaline linnus, pealinnus (800 m ²) ümbritsetud 2 m kõrguse ringvalliga ja eraldatud kesklinnusest 3-4 m sügavuse kraaviga, kesklinnust ümbritseb 0,5–1,5 m kõrguse valliga, eraldub eeslinnusest 2 m kõrguse valli ning 2 m sügavuse ja 5–6 m laiuse kraaviga, eeslinnust eraldab muust seljakust 0,75 m kõrgune vall ja 1,5–2 m sügavune ja 5 m lai kraav, lisaks on samasugune vall ka eeslinnuse idaserval.

Tabelist ja seega analüüsist on välja jäänud järgmised linnused, mille puhul võib selline otsus vajada selgitust:

Alulinn (dateerivad leiud ja sõeproovid puuduvad, vt Tamla 2008o), **Asva** (linnus oli kasutusel maksimaalselt 9. sajandini, vt Tõnisson 2008n), **Kaarma maalinn** (linnus on arheoloogiliselt uurimata, kuid nelinurkne põhiplaan viitab sellele, et see võidi rajada sootuks pärast 1227. aastat,⁵⁵ vt Tõnisson 2008k), **Hinniala linnamägi** (tehtud 5 sõedateeringust ulatub vaid ühe ülemine piir 10. sajandisse, linnus ei näi olevat viikingiajal kasutusel olnud, vt Valk 2008f), **Kaloga Jaanilinn** (ainus tõend hilisrauaaegsest asustusjärgust on üks sõedateering mäe ümbritseva kraavi põhjast, vt Valk 2008e; Valk jt 2011), **Kloodi Pahnimägi** (linnuselt on leitud kiilapinnalise nõu katke, mis võiks viidata viikingiajale, kuid seda dateeringut ei kinnita muu materjal, vt Tamla 2008c), **Kongla Keldrimägi** (Tanel Moora on KRRi andmebaasi järgi dateerinud linnuse I aastatuhande II poolde, kuid ühtki leidu linnuselt pole, vt Tamla 2008j; KRR: 10679), **Neeruti Sadulamägi** (võimsate kindlustuste järgi otsustades võiks olla hilisrauaaegne, kuid uurimistöid linnusel pole tehtud, vt Tamla 2008b), **Pikasilla Vooremägi** (tegemist on varakeskaegse linnusega, ehkki seda on varem peetud ka viikingiaegseks, vt Tõnisson 2008ac; Veldi & Valk 2010) **Toolse linnus** (kaevamistelt ei ole saadud ühtegi leidu, samuti pole võetud sõedateeringuid, ainult võimas otsavall viitab muinasaja lõpule, vt Tamla 2008g), **Unipiha** (leiud ega sõedateeringud ei ulatu ajas edasi 9. sajandist, vt Tõnisson 2008aa), **Varangu Veskikants** (väliste tunnuste põhjal peetakse hilisrauaaegseks, kuid uurimistöid linnusel pole tehtud, vt Tamla 2008a).

⁵⁵ Ain Mäesalu suuline kommentaar 24.03.2013

LISA 2 – kaardid

(Appendix 2 – maps)

Viikingiaegsete kaartide (joonised 6, 8, 10, 12, 14, 16, 18) legend:

▲ – linnus (ikooni suurus on vastavuses linnuse õuepindala suurusega); ■ – asula linnuse juures; ? – küsitav asula linnuse juures; ★ – püsiv asustus linnuses; ? – võimalik/küsitav püsiv asustus linnuses; ● – võimalik viikingiajal kasutuses olnud linnus; > – kaitseehitised (ikooni suurus on vastavuses kaitseehitiste mahukusega; kui mahukus on teadmata, on ikoon ära jäetud).

The legend for maps of the Viking Age (figures 6, 8, 10, 12, 14, 16, 18):

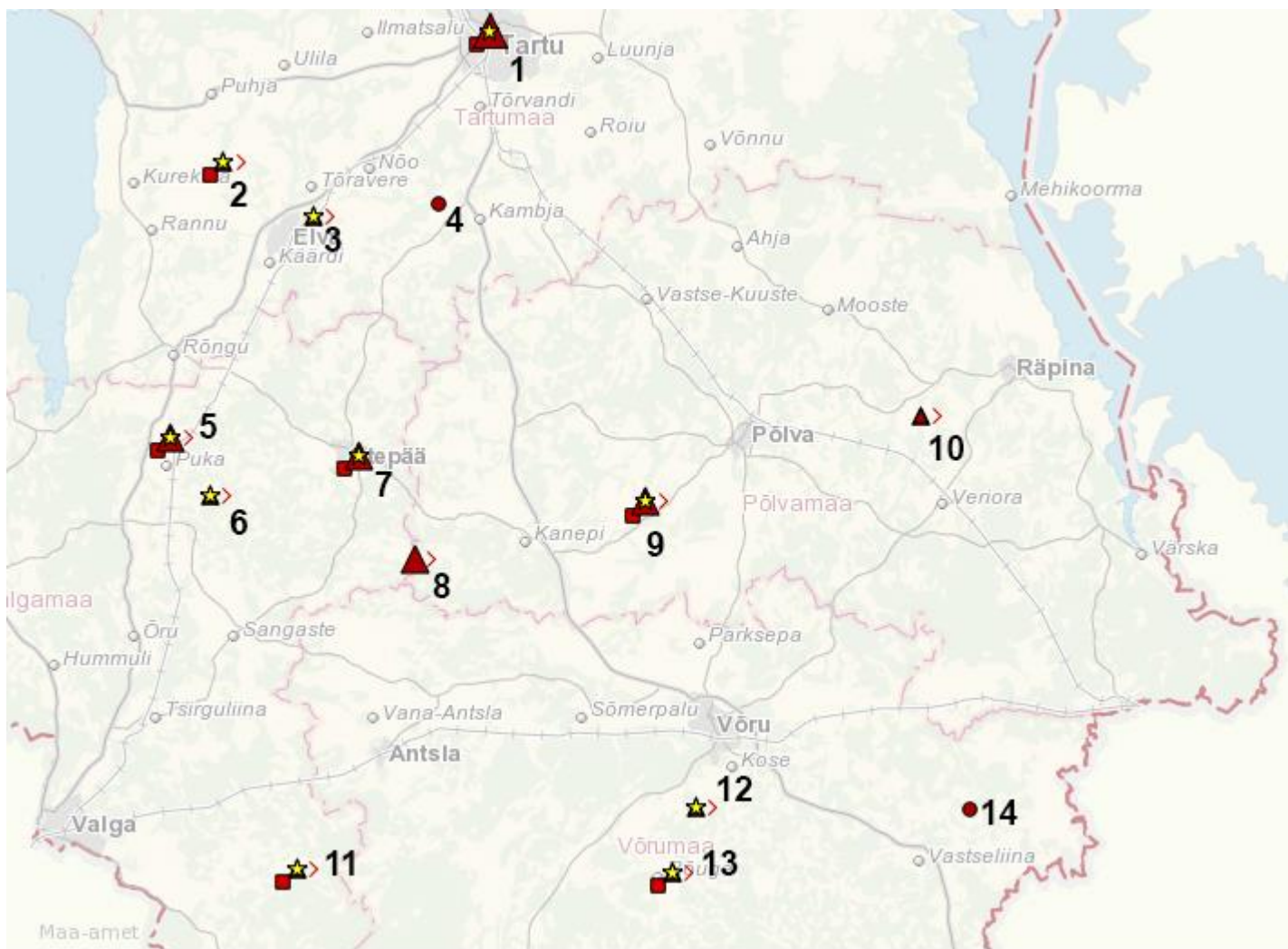
▲ – hillfort (the size of the icon correlates with the area of the hillfort); ■ – open settlement adjacent to the hillfort; ? – possible open settlement adjacent to the hillfort; ★ – permanent settlement in the hillfort; ? – possible/doubted permanent settlement in the hillfort; ● – hillfort possibly in use in the Viking Age; > – fortifications (the size of the icon correlates with the volume of the fortifications; if the volume is not known, the icon has been left out).

Hilisrauaaegsete kaartide (joonised 7, 9, 11, 13, 15, 17, 19) legend:

● – linnus (ikooni suurus on vastavuses linnuse õuepindala suurusega); ■ – asula linnuse juures; ? – küsitav asula linnuse juures; ◆ – püsiv asustus linnuses; ? – võimalik/küsitav püsiv asustus linnuses; ● – võimalik viikingiajal kasutuses olnud linnus; > – kaitseehitised (ikooni suurus on vastavuses kaitseehitiste mahukusega; kui mahukus on teadmata, on ikoon ära jäetud).

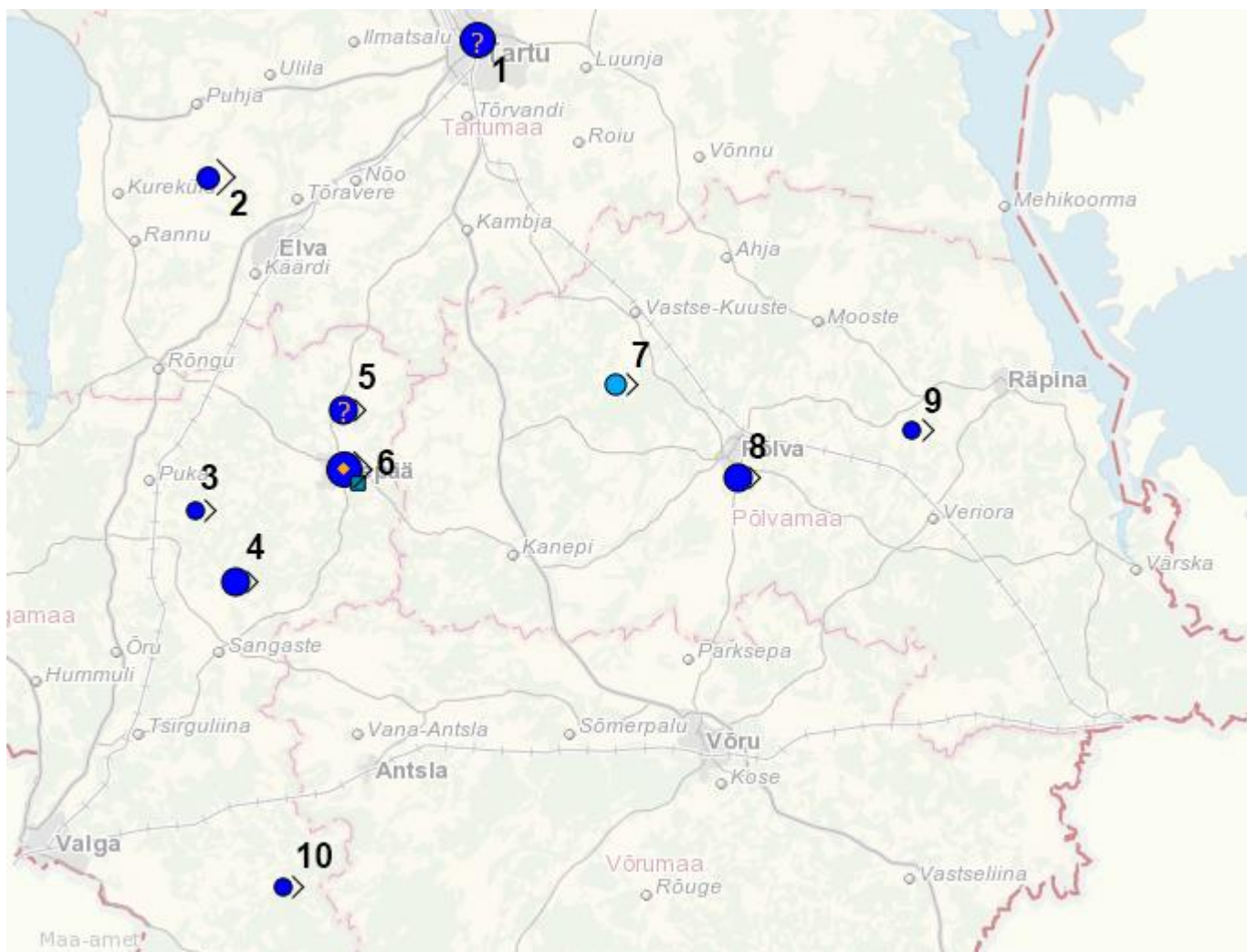
The legend for maps of the Late Iron Age (joonised 7, 9, 11, 13, 15, 17, 19):

● – hillfort (the size of the icon correlates with the area of the hillfort); ■ – open settlement adjacent to the hillfort; ? – possible open settlement adjacent to the hillfort; ◆ – permanent settlement in the hillfort; ? – possible/doubted permanent settlement in the hillfort; ● – hillfort possibly in use in the Viking Age; > – fortifications (the size of the icon correlates with the volume of the fortifications; if the volume is not known, the icon has been left out).

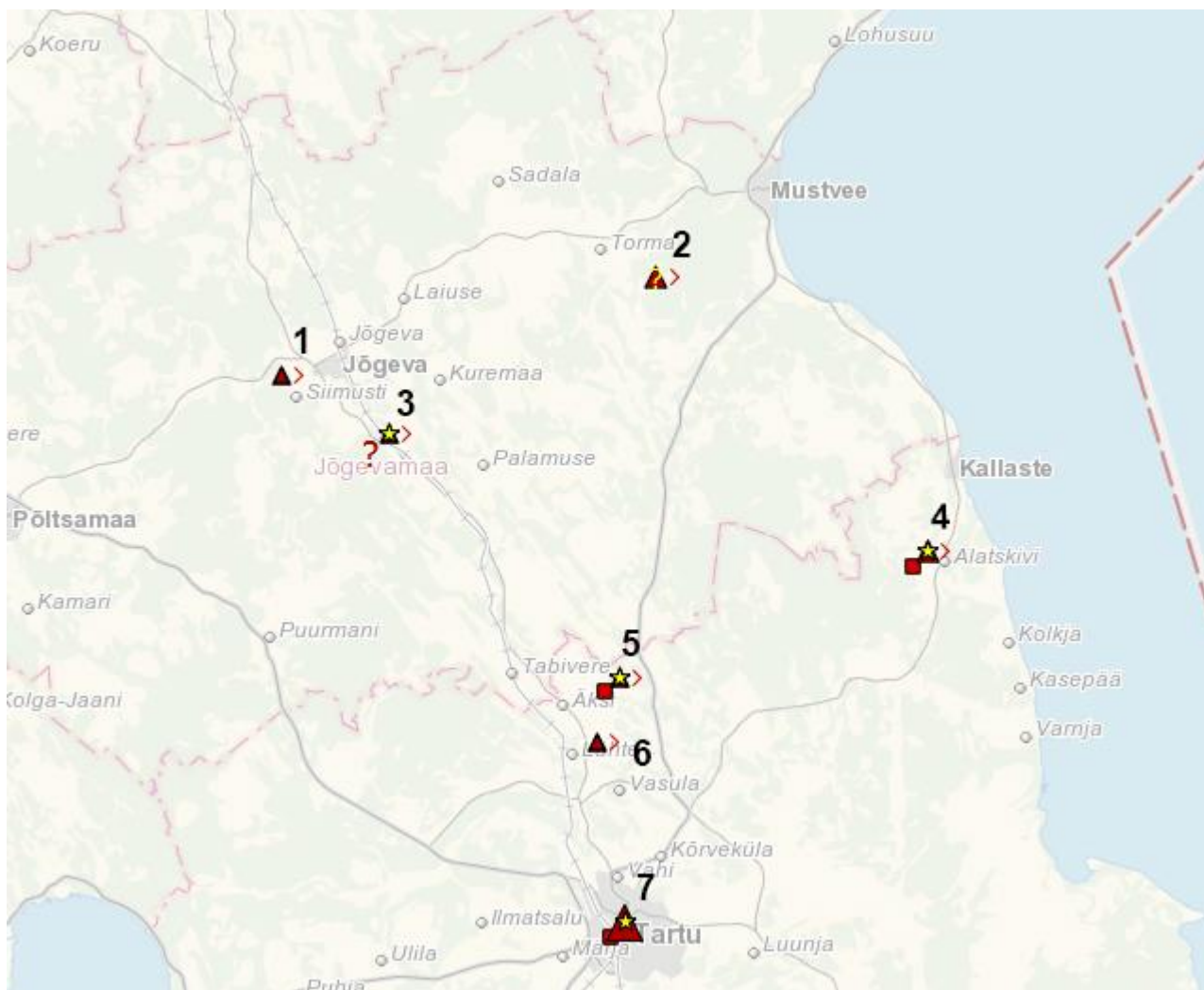
Joonis 6. Kagu-Eesti linnused viikingiajal. (1 – Tartu, 2 – Alt-Laari, 3 – Peedu, 4 – Unipiha, 5 – Aakre, 6 – Kuigatsi, 7 – Otepää, 8 – Truuta, 9 – Tilleoru, 10 – Võuküla, 11 – Karula, 12 – Nooska, 13 – Rõuge, 14 – Hinniala)

Figure 6. Hillforts in Southeast Estonia in the Viking Age.

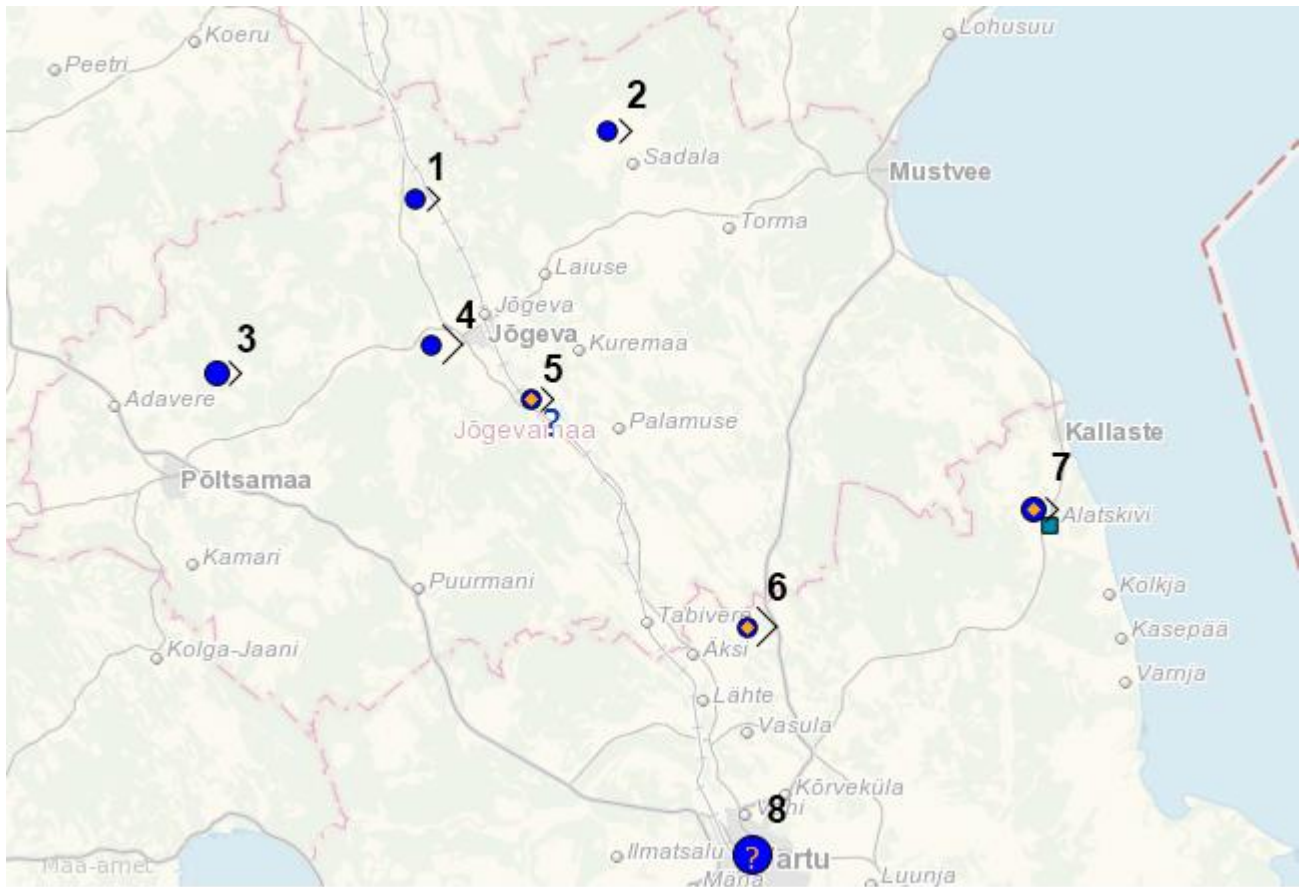
Joonis 7. Kagu-Eesti linnused hilisrauaajal. (1 – Tartu, 2 – Erumäe, 3 – Kuigatsi, 4 – Sangaste, 5 – Oandimäe, 6 – Otepää, 7 – Kõrista, 8 – Rosma, 9 – Võuküla)

Figure 7. Hillforts in Southeast Estonia in the Late Iron Age.

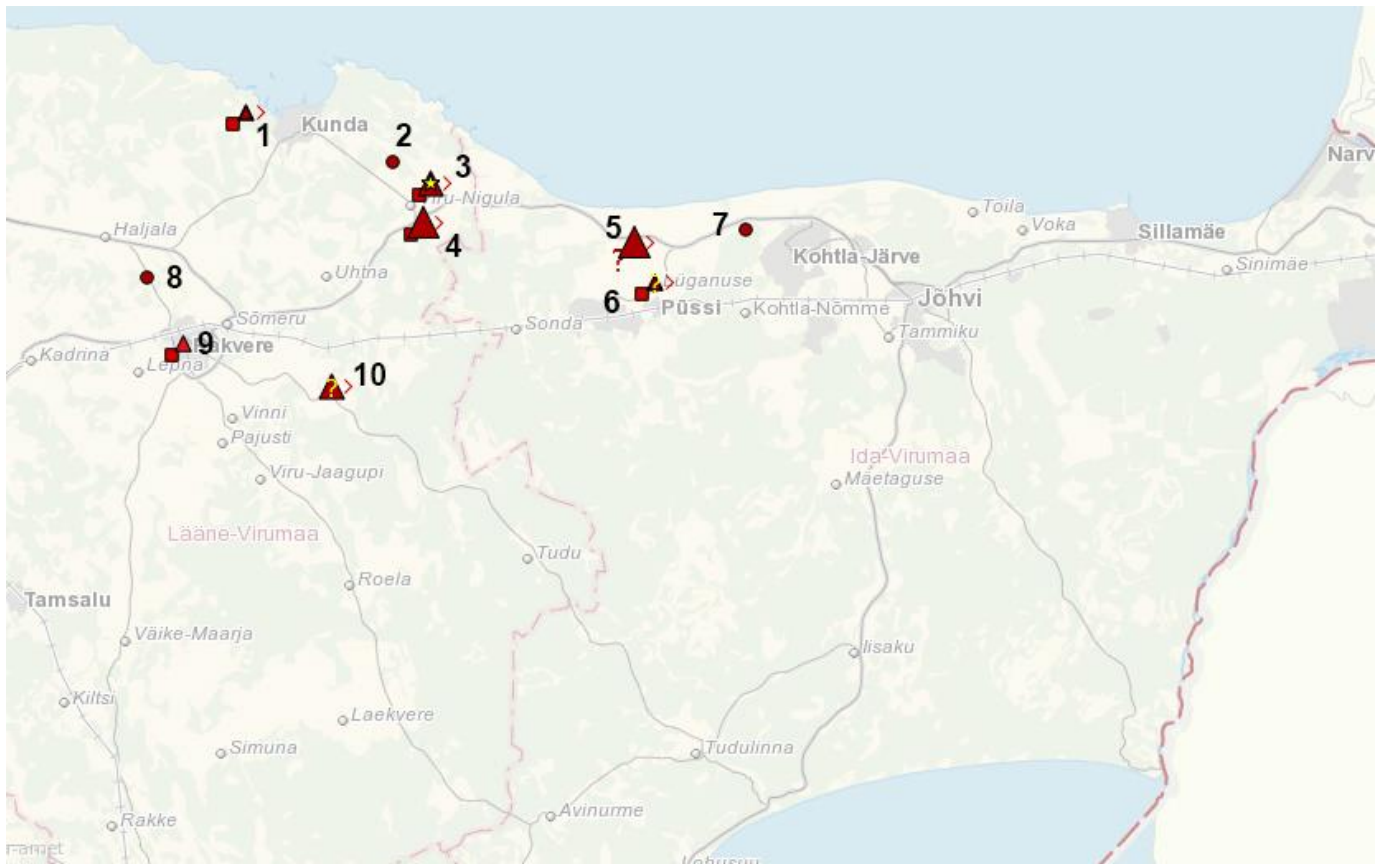
Joonis 8. Põhja-Tartumaa linnused viikingiajal. (1 – Kurista, 2 – Tarakvere, 3 – Kassnurme, 4 – Alatskivi, 5 – Saadjärve, 6 – Lääte, 7 – Tartu)

Figure 8. Hillforts in Põhja-Tartumaa (Northern Tartumaa) in the Late Iron Age.

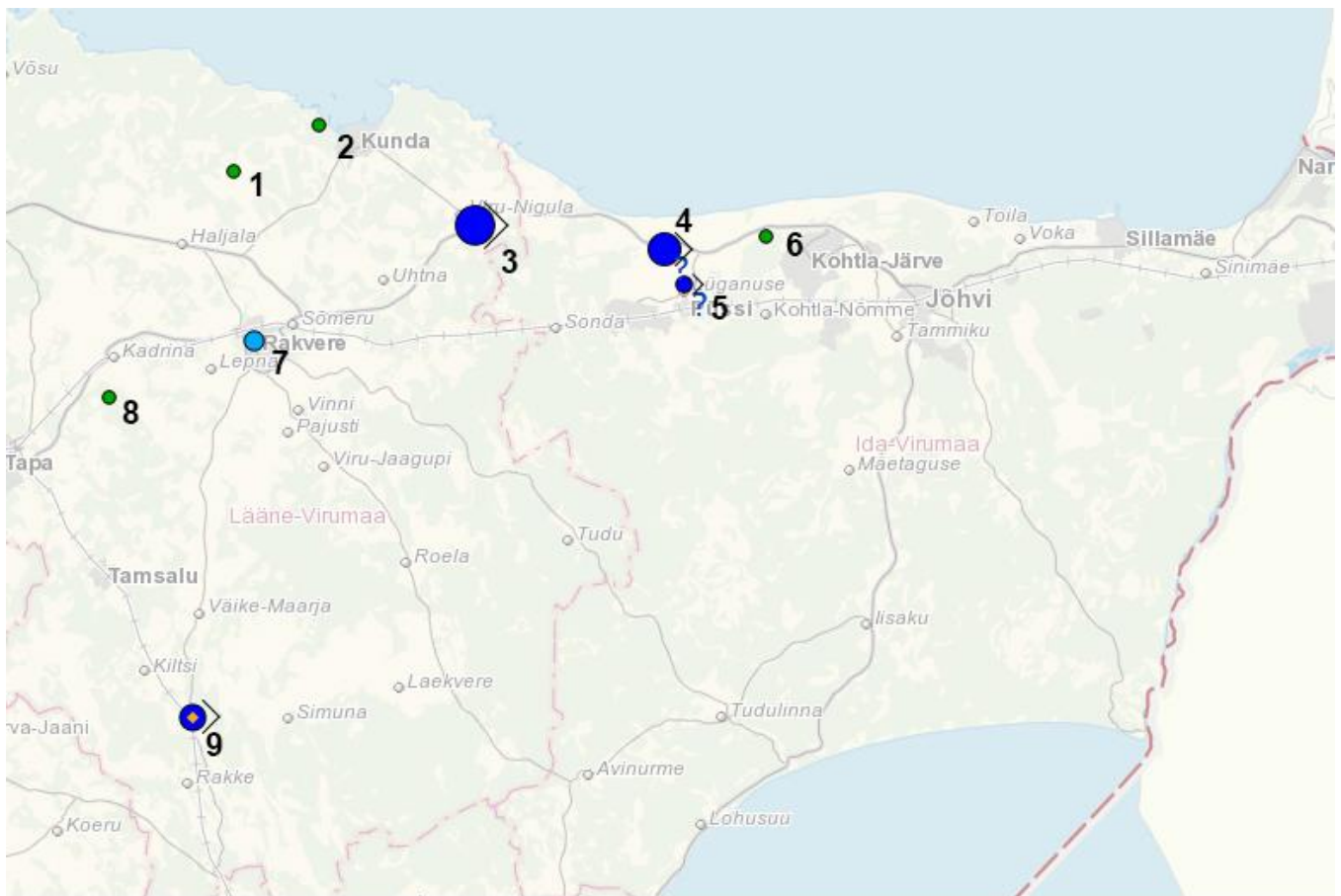
Joonis 9. Põhja-Tartumaa linnused hilisrauaajal. (1 – Ripuka, 2 – Reastvere, 3 – Kalana, 4 – Kurista, 5 – Kassinurme, 6 – Saadjärve, 7 – Alatskivi, 8 – Tartu)

Figure 9. Hillforts in Põhja-Tartumaa (Northern Tartumaa) in the Late Iron Age.

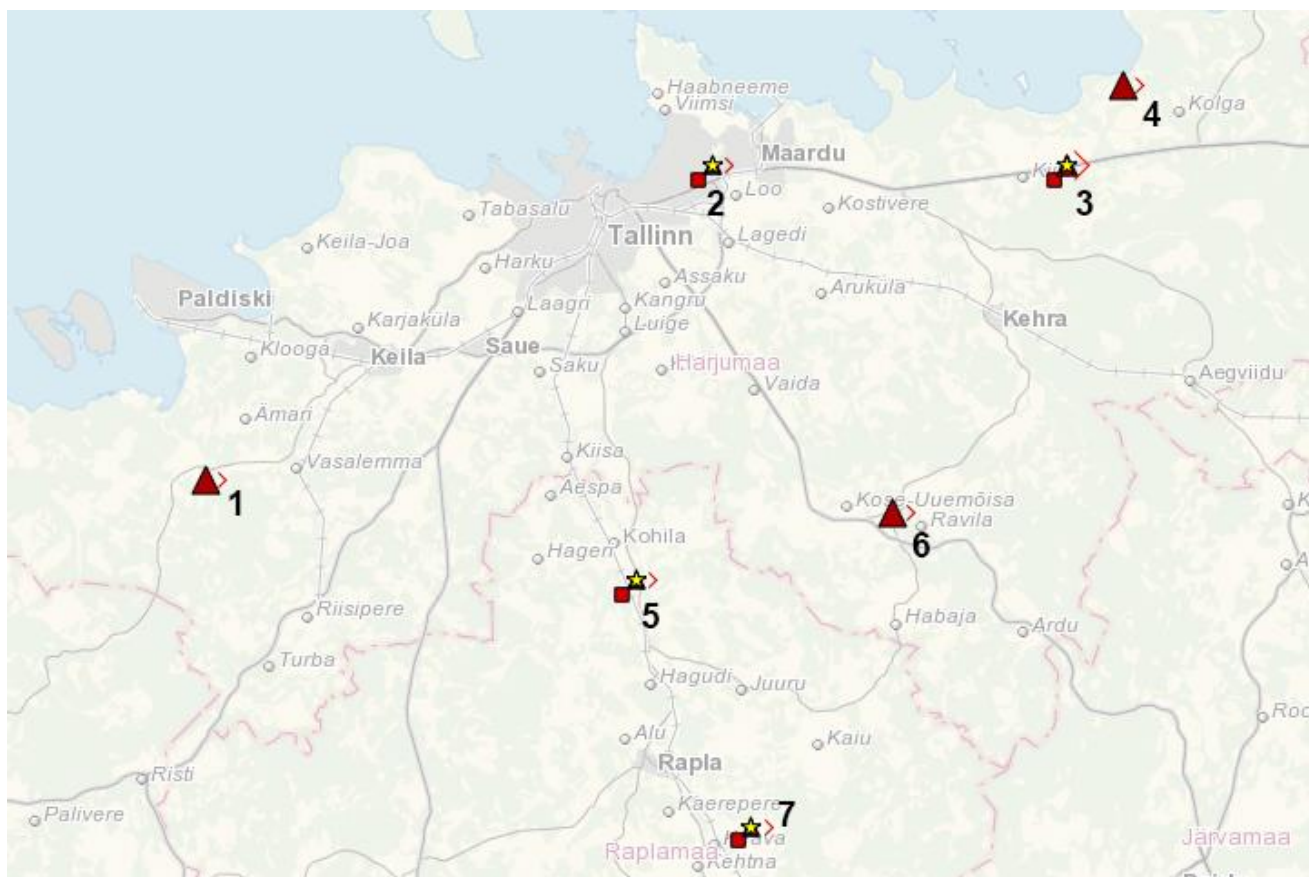
Joonis 10. Virumaa linnused viikingiajal. (1 – Toolse Ussimägi, 2 – Kongla, 3 – Koila, 4 – Pada, 5 – Purtse, 6 – Lügánuse, 7 – Alulinn, 8 – Kloodi, 9 – Rakvere, 10 – Nurkse)

Figure 10. Hillforts in Virumaa in the Viking Age.

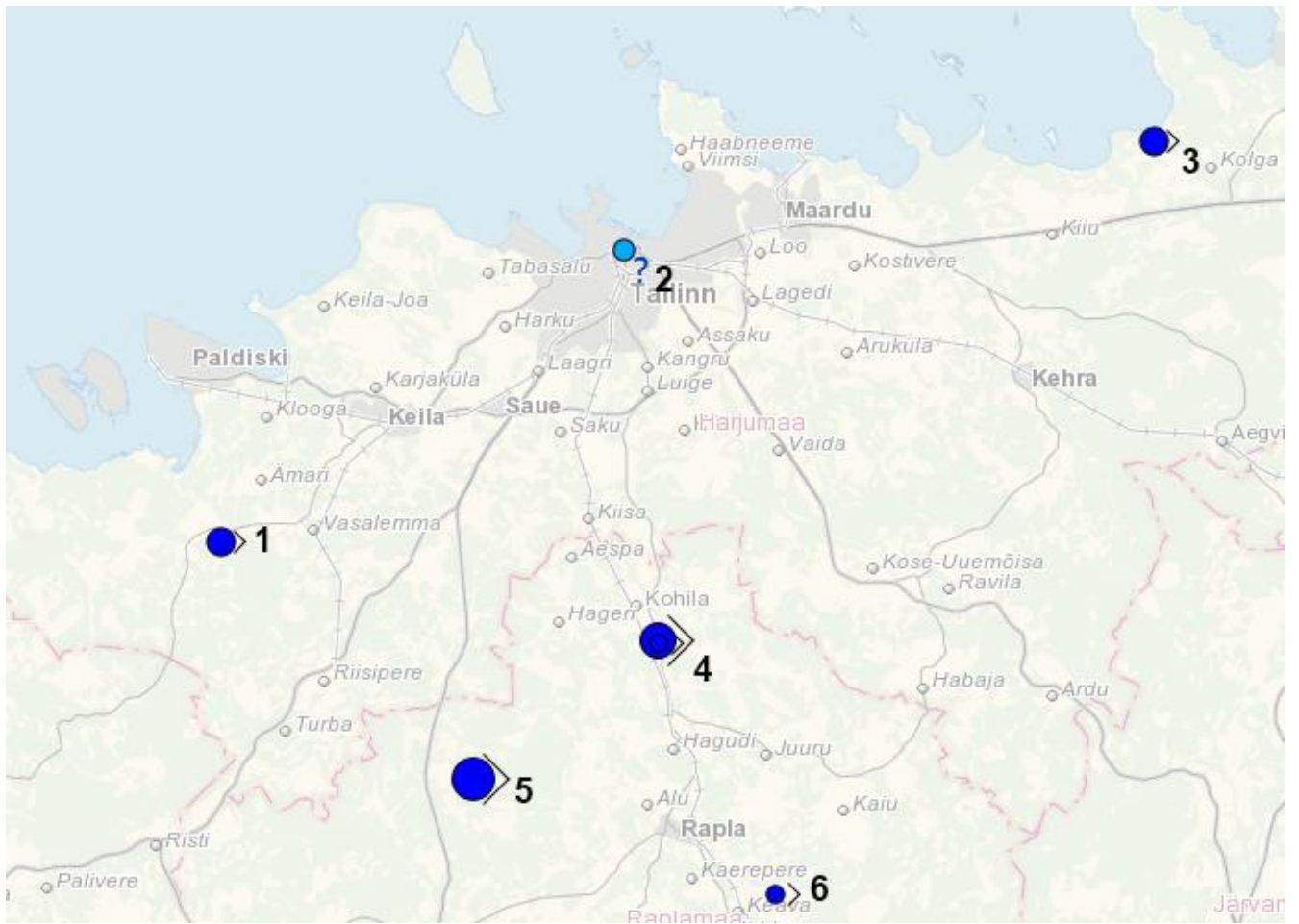
Joonis 11. Virumaa linnused hilisrauaajal. (1 – Varangu, 2 – Toolse, 3 – Pada, 4 – Purtse, 5 – Lüganuse, 6 – Alulinn, 7 – Rakvere, 8 – Neeruti, 9 – Äntu)

Figure 11. Hillforts in Virumaa in the Late Iron Age.

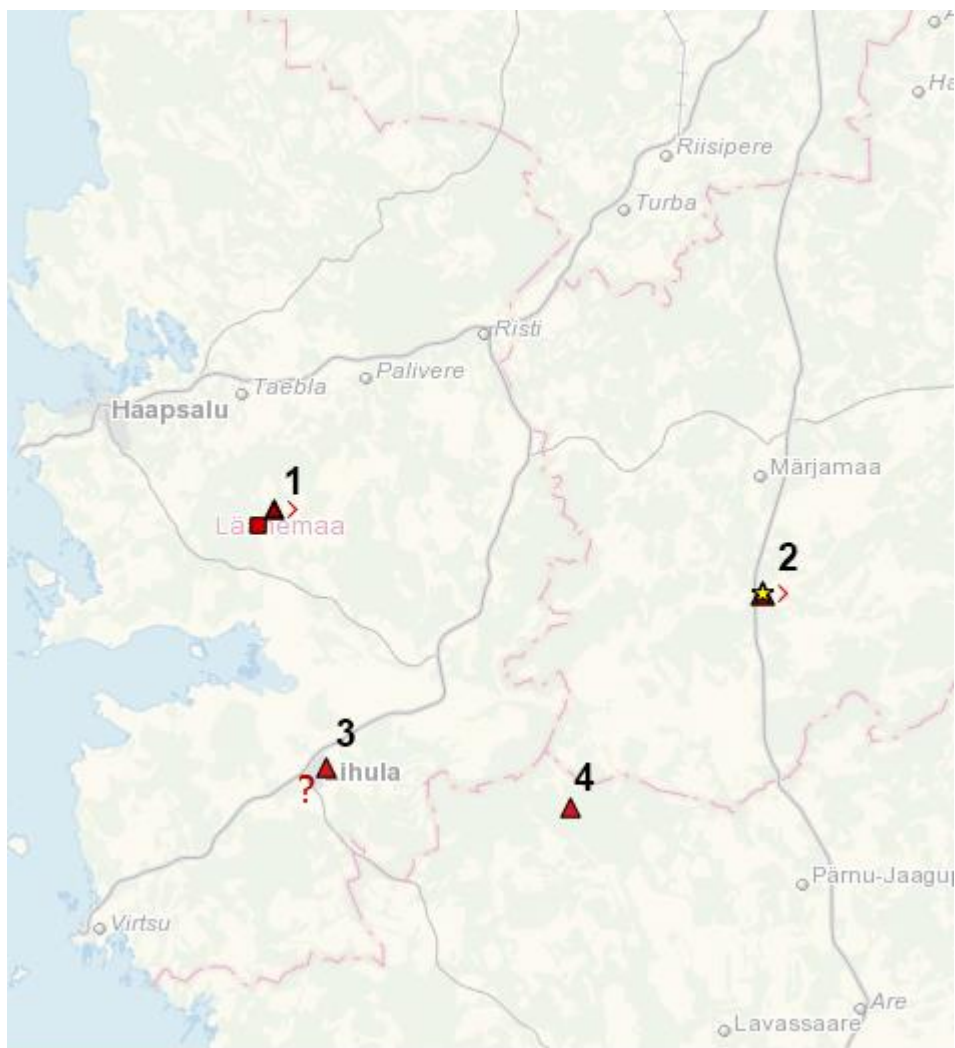
Joonis 12. Harjumaa linnused viikingiajal. (1 – Padise, 2 – Iru, 3 – Kuusalu, 4 – Muuksi, 5 – Lohu II, 6 – Ahisilla, 7 – Keava)

Figure 12. Hillforts in Harjumaa in the Viking Age.

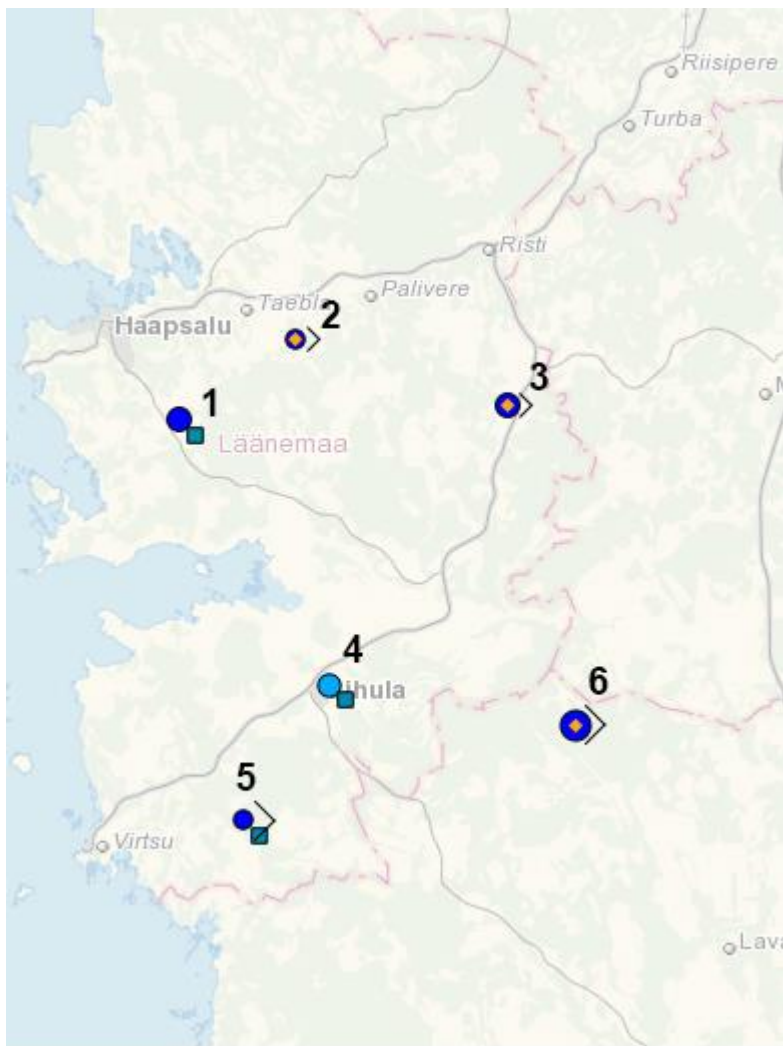
Joonis 13. Harjumaa linnused hilisrauaajal. (1 – Padise, 2 – Toompea, 3 – Muuksi, 4 – Lohu Jaanilinn + Lohu II, 5 – Varbola, 6 – Keava)

Figure 13. Hillforts in Harjumaa in the Late Iron Age.

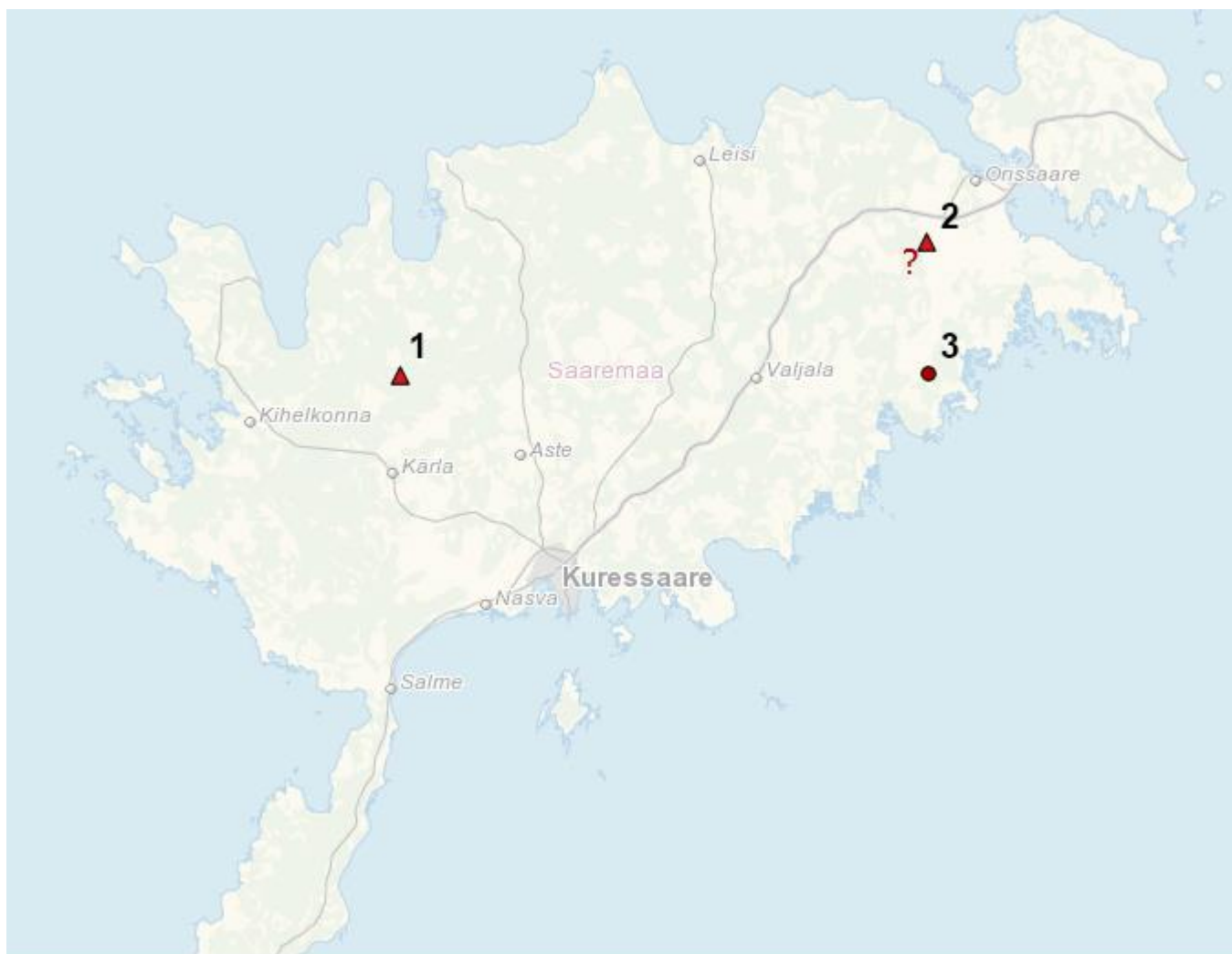
Joonis 14. Läänemaa linnused viikingiajal. (1- Ehmja, 2 – Konuvere, 3 – Lihula, 4 – Soontagana)

Figure 14. Hillforts in Läänemaa in the Viking Age.

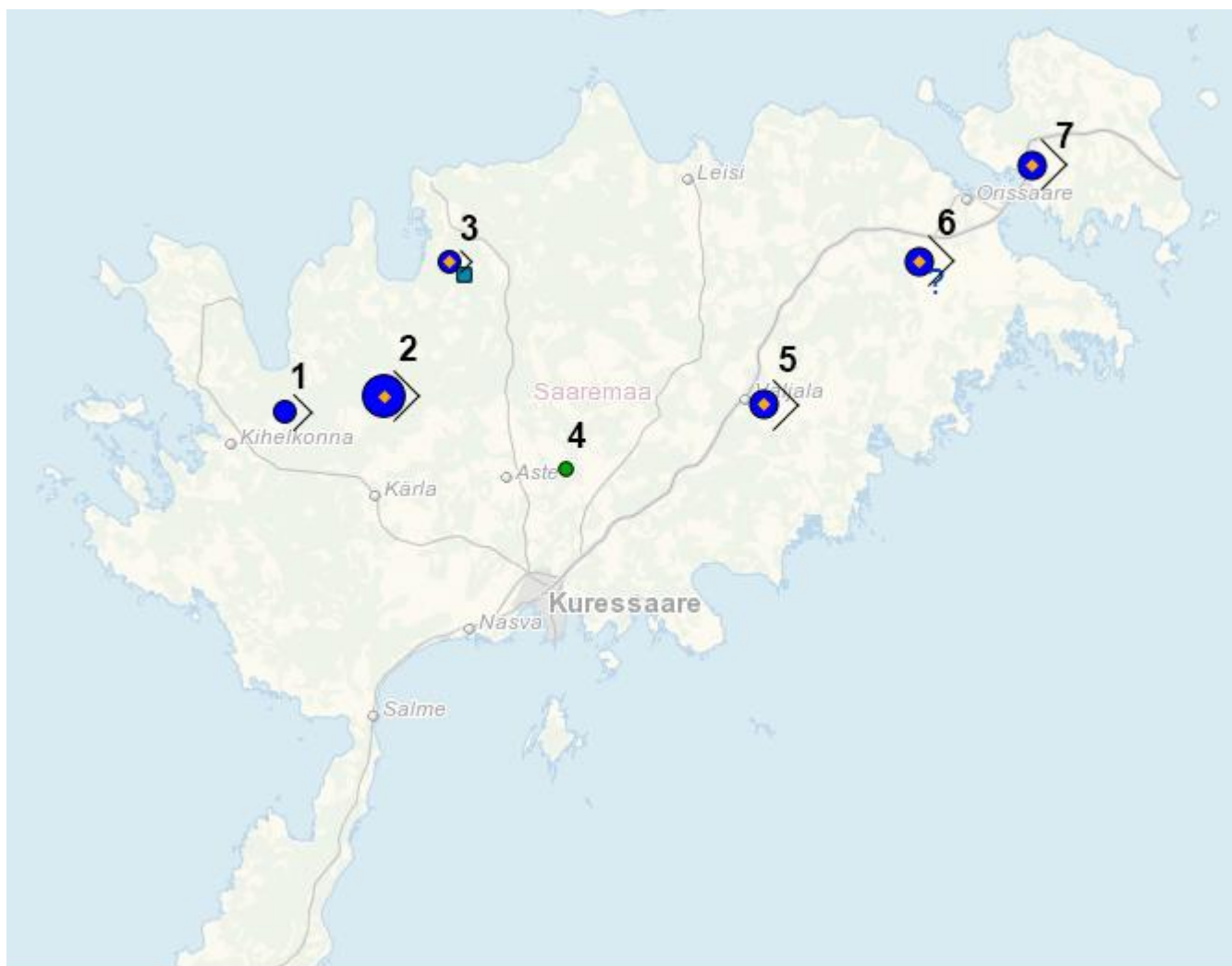
Joonis 15. Läänemaa linnused hilisrauaajal. (1 – Ridala, 2 – Leedi, 3 – Kullamaa, 4 – Lihula, 5 – Karuse (Vatla), 6 – Soontagana)

Figure 15. Hillforts in Läänemaa in the Late Iron Age.

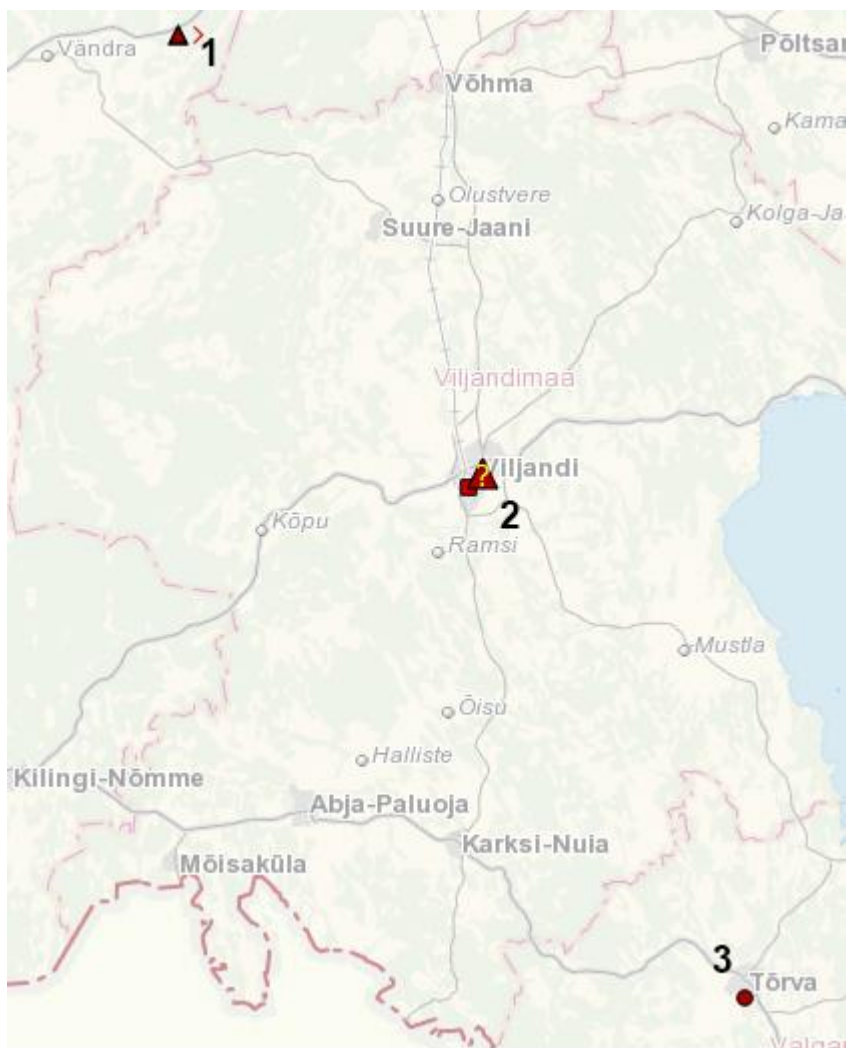
Joonis 16. Saaremaa linnused viikingiajal. (1 – Kärla, 2 – Põide, 3 – Asva)

Figure 16. Hillforts in Saaremaa in the Viking Age.

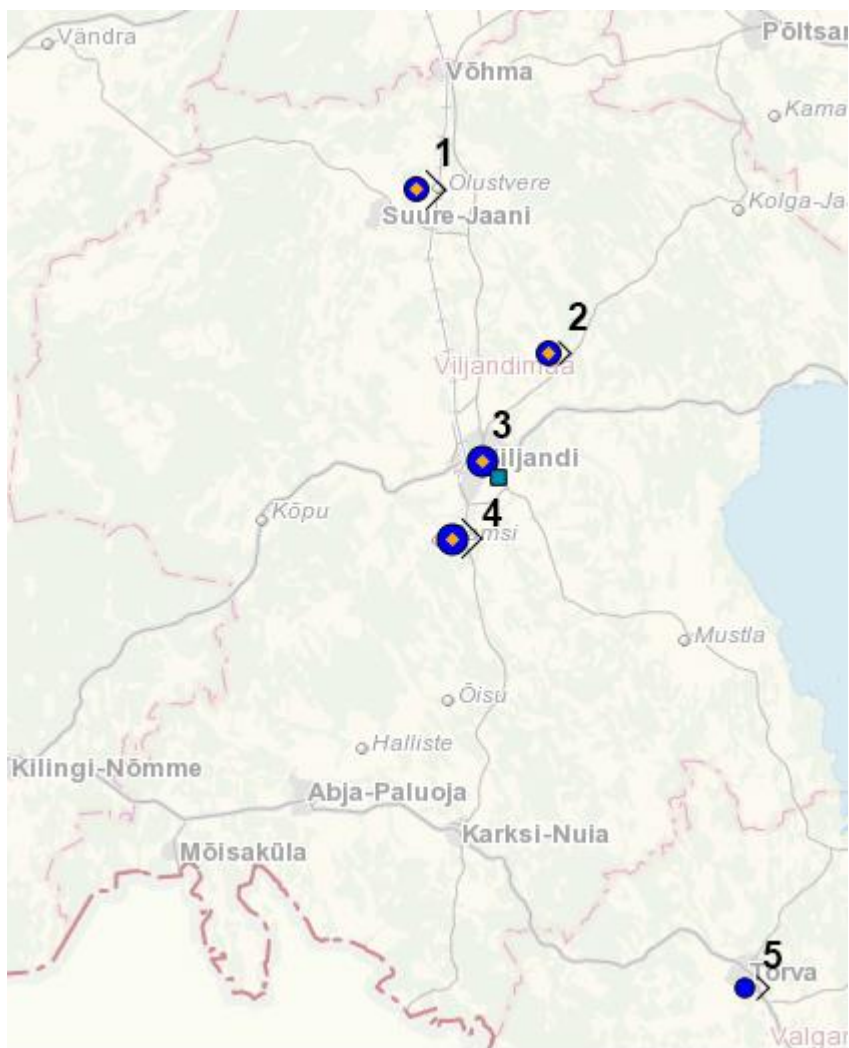
Joonis 17. Saaremaa linnused hilisrauaajal. (1 – Kihelkonna, 2 – Kärla, 3 – Paatsa, 4 – Kaarma, 5 – Valjala, 6 – Põide, 7 – Muhu)

Figure 17. Hillforts in Saaremaa in the Late Iron Age.

Joonis 18. Viljandimaa linnused viikingiajal. (1 – Mädara, 2 – Viljandi, 3 – Tõrva)

Figure 18. Hillforts in Viljandimaa in the Viking Age.

Joonis 19. Viljandimaa linnused hilisrauaajal. (1 – Lõhavere, 2 – Naanu, 3 – Viljandi, 4 – Sinialliku, 5 – Tõrva)

Figure 19. Hillforts in Viljandimaa in the Late Iron Age.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Kristo Siig

(sünnikuupäev: 22.11.1989)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose

Linnuste nihe. Uurimus Eesti linnustevõrgustikus 11. sajandil toimunud muudatusest ning selle ühiskondlikest tagamaadest ja mõjudest.

mille juhendaja on Ain Mäesalu

1.1.reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;

1.2.üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.

2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, 21.05.2013